

ŽMOGAUS TEISIŲ STEBĖJIMO INSTITUTAS

**ŽMOGAUS TEISIŲ
ĮGYVENDINIMAS LIETUVOJE
2005**

APŽVALGA

Vilnius
2006

UDK 342.7(474.5)
Žm-07

Redakcinė kolegija:

Henrikas Mickevičius, Asta Radvilaitė, Agnė Kurutytė

ISSN 1822-4598

© Žmogaus teisių stebėjimo institutas, 2006
© Leidykla „Eugrimas“, 2006

TURINYS		DISKRIMINACIJA, RASIZMAS, ANTISEMITIZMAS IR KITOS NEPAKANTUMO APRAIŠKOS	
APIE MUS	4	Romų padėtis	30
ĮŽANGA	5	Antisemitizmas	33
SANTRAUKA	7	Nepakantumas homoseksualiems asmenims	33
TEISĖ Į PRIVATAUS GYVENIMO NELIEČIAMUMĄ	9	Teisinės bazės tobulinimo ir jos veiksmingo panaudojimo būtinumas	34
Operatyvinės veiklos kontrolė	9	MOTERŲ TEISĖS	37
Ikteisminio tyrimo medžiagos viešinimas	9	Užimtumo problema	37
Asmens kodo naudojimas	11	Padėtis šeimoje	39
Asmens duomenų, susijusių su sąskaitomis ar įsiskolinimais, apsauga	12	Reprodukcinės teisės	39
Vaizdo stebėjimo sistemų panaudojimas	13	Smurtas prieš moteris	40
Elektroniniais ryšiais perduodamos informacijos kontrolė	14	Prekyba moterimis ir mergaitėmis	40
Biometrinių duomenų naudojimas	14	VAIKŲ TEISĖS	42
Nepriklausomos duomenų apsaugos institucijos būtinybė	15	Valstybės politika vaiko teisių klausimu	42
Teisė pasirinkti vardą	16	Smurtas namuose, mokyklose ir vaikų darželiuose	42
Teisė į kūno integralumą	16	Gatvės vaikai	43
TEISĖ Į TEISINGĄ TEISMAŲ	19	Vaikai asocialiose šeimose	44
Politikos skverbimasis į teisėsaugos ir teismų darbą	19	Viešoji globa	44
Vengimas tęsti esmines teismų reformas	22	Neįgalių vaikų ugdymas	45
Antstolių veikla	24	Seksualinis išnaudojimas	45
Valstybės garantuojama teisinė pagalba	24	Psichologinė pagalba vaikams	46
SAVIRAIŠKOS LAISVĖ	26	Negatyvus žiniasklaidos poveikis	47
Persekiojimas už kritiką	26	POLICIJA IR ŽMOGAUS TEISĖS	49
Teisė neatskleisti informacijos šaltinio	28	Netinkama kadruų politika, darbo organizavimas ir apmokėjimas	49
Informacijos sklaida internete	29	Pareigūnų smurto ir kito netinkamo elgesio problema	50
		Policijos areštinių problema	50

NUTEISTŲ ASMENŲ TEISĖS	52
Nuteistųjų laikymo sąlygos	52
Netinkama sveikatos priežiūra ir socialinė integracija	54
Siuntinių draudimas	54
NUSIKALTIMŲ AUKŲ TEISĖS	57
Žalos kompensavimo smurtinių nusikaltimų aukoms deklaratyvumas	57
Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos deklaratyvumas	57
Aukos teisė į informaciją	58
Atsisakymai atlikti ikiteisminius tyrimus	58
PSICHIKOS LIGONIŲ TEISĖS	59
Pažeidimai psichiatrinėse ligoninėse	59
Pažeidimai psichoneurologiniuose pensionatuose	61
Delsimas patvirtinti Psichikos sveikatos strategiją	62
Neveiksnių asmenų teisių pažeidimai	62

APIE MUS

Žmogaus teisių stebėjimo institutas yra nepriklausoma, pilietinei visuomenei atstovaujanti organizacija, įsteigta 2003 metais, siekiant skatinti atviros, demokratinės visuomenės kūrimą Lietuvoje, įtvirtinant žmogaus teisių principus. Instituto strateginiai tikslai:

- Sukurti valstybės politikos, teisėkūros bei praktikos nepriklausomą pilietinės stebėsenos mechanizmą žmogaus teisių srityje.
- Kelti į viešumą žmogaus teisių pažeidimo atvejus, jų priežastis ir padarinius.
- Siekti nuolatinio valdžios institucijų dėmesio žmogaus teisių problematikai, įstatymų, programų ir paslaugų tobulinimo, užtikrinančio žmogaus teises.
- Skatinti valdžios institucijas atsiškaityti visuomenei dėl politikos ir praktikos žmogaus teisių klausimais.

ŽTSI vykdo kasdienę valstybės institucijų stebėseną bei viešai reaguoja į padarytus ir potencialius žmogaus teisių pažeidimus. Institutas atlieka sisteminius tyrimus.

gus tyrimus, ruošia išvadas ir rekomendacijas, supažindina su jomis visuomenę, siekdamas daryti įtaką keičiant teisės aktus, programas bei paslaugas. Be to, institutas inicijuoja strategines bylas teismuose arba teikia juridinę pagalbą jas nagrinėjant ir renkia alternatyvias ataskaitas tarptautinėms žmogaus teisių institucijoms.

IŽANGA

Iki Lietuvai tampa Europos Sąjungos (ES) nare buvo plačiai tikima, kad integracija šioje sąjungoje išspręs daugelį problemų, būdingų pereinamąjį laikotarpį išgyvenančiai šaliai, tame tarpe bus užtikrintos žmogaus teisės. Deja, Lietuvos narystė ES negarantavo adekvačios žmogaus teisių ir laisvių apsaugos. Teisinės ir institucinės reformos, kurių pareikalavo kandidatavimas į ES, šiuo metu stringa.

2006 metais tenka konstatuoti, kad žmogaus teisių situacija nuo 2004 m. gegužės mėnesio, kai Lietuva tapo ES nare, blogėja. Žmogaus teisių stebėjimo institutas (ŽTSI) užfiksavo šurkščius tarptautinių žmogaus teisių standartų pažeidimus, ypač teisės į privataus gyvenimo gerbimą, teisės į dalyvavimą politiniame gyvenime, teisės į teisingą teismą srityse, nemažėja diskriminacijos atvejų, ypač romų tautybės žmonių atžvilgiu.

Lietuvoje trūksta efektyvios žmogaus teisių politikos, kuri numatytų efektyvias priemones, užtikrinančias tarptautinių žmogaus teisių standartų laikymąsi. Politikai, valstybės tarnautojai, teisėsaugos pareigūnai ir visuomenė turi menką supratimą apie žmogaus teises, žmogaus teisių mokymas nėra tinkamai inkorporuotas į mokyklų ir universitetų programas. Lietuvoje nėra Europos žmogaus teisių teismo sprendimų bei tarptautinių žmogaus

teisių sutarčių pagrindu įsteigtų komitetų rekomendacijų įgyvendinimo mechanizmų.

Nuo šių metų Lietuvoje nėra nacionalinio žmogaus teisių plano. Pirmąjį nacionalinį Žmogaus teisių rėmimo ir apsaugos veiksmų planą Lietuva priėmė 2002 m., remdamasi 1993 m. Vienos Deklaracija ir veiksmų programa. 2005 metais, pasibaigus minėto plano įgyvendinimui, jis nebuvo atnaujintas.

Lietuvoje nėra institucijos, kuri stebėtų valstybės institucijų ir nevyriausybinių organizacijų pastangas, užtikrinant žmogaus teises, vystytų dialogą tarp įvairių institucijų ir visuomenės, formuluotų pasiūlymus valdžios institucijoms. Žmogaus teisių politikos nebuvimas taip pat reiškia, kad Lietuvoje nėra efektyvios sistemos, kurios rėmuose būtų stebimi žmogaus teisių pažeidimai. Valstybė turi priimti daugiau atsakomybės užtikrinant adekvачią Lietuvos piliečių teisių ir laisvių apsaugą.

Stengdamasis užpildyti šią spragą, ŽTSI dirba keliomis kryptimis: atlieka žmogaus teisių padėties stebėtojo ir eksperto, kuris inicijuoja diskusijas bei tarpininkauja sprendžiant su žmogaus teisėmis susijusias problemas, vaidmenis. ŽTSI rengia metines žmogaus teisių apžvalgas, temines ataskaitas ir analizes, viešus pareiškimus ir kitokio pobūdžio tekstus. ŽTSI bendradarbiauja su pilietinės visuomenės, žmo-

gaus teisių organizacijomis ir aktyvistais, o taip pat yra aktyvus tarpininkas ir koordinatorius tarp įvairių sektorių ir grupių.

ŽTSI iki šiol yra vienintelė organizacija Lietuvoje, pateikianti metines žmogaus teisių padėties apžvalgas. Ši – trečioji apžvalga buvo paruošta remiantis su žmogaus teisėmis susijusių valstybės institucijų, nevyriausybinių bei tarptautinių žmogaus teisių organizacijų dokumentais, ŽTSI atliekamų tyrimų, žiniasklaidos monitoringo duomenimis, konsultacijomis su specialistais ir ekspertais. Leidinį rengė darbo grupė, sudaryta iš instituto darbuotojų bei ekspertų – Margaritos Jankauskaitės, Margirio Karvelio, Agnės Kurutytės, Henriko Mickevičiaus, Astos Radvilaitės, Dovilės Šakalienės, Roko Uscilos. Tikimės, kad apžvalga pasitarnaus kaip informacijos apie žmogaus teisių padėtį Lietuvoje šaltinis ir atspirties taškas tolimesniems tyrimams, diskusijoms ir mokymams.

Esame dėkingi Atviros Visuomenės institutui bei Atviros Lietuvos fondui, parėmusiems šios apžvalgos paruošimą.

Kęstutis Čilinskas,
Žmogaus teisių stebėjimo instituto
valdybos pirmininkas

Henrikas Mickevičius
Žmogaus teisių stebėjimo instituto
direktorius

SANTRAUKA

Šioje apžvalgoje aptariama pagrindinių politinių ir pilietinių laisvių bei teisių padėtis Lietuvoje 2005-aisiais metais. Apžvelgiama teisė į privataus gyvenimo gerbimą, teisė į teisingą teisimą, pilietinės laisvės, diskriminacija, rasizmas, kitos nepakantumo formos bei žmogaus teisės policijos veikloje. Atskirai nagrinėjama ir pažeidžiamų visuomenės grupių – moterų, vaikų, nusikaltimų aukų, nuteistųjų ir psichikos ligonių padėtis žmogaus teisių kontekste.

2005 metais pagrindinėmis teisės į privataus gyvenimo neliečiamumą problemomis išliko su operatyvinių tarnybų kontrole susijusi asmens duomenų apsauga, privačios informacijos viešinimas, nepagrįstai dažnas asmens kodo naudojimas bei nepakankama asmens duomenų, kaupiamų informaciniuose sistemose ar duomenų bazėse, apsauga. Sparčiai plito ir vaizdo stebėjimo sistemų naudojimas, nors nebuvo tinkamo teisinio reguliavimo.

2005 metais visuomenės, politikų, pareigūnų ir žiniasklaidos atstovų suvokimas apie teisės į privatų gyvenimą turinį liko menkas. Objektivos informacijos ir diskusijų trūkumas trukdė sukurti efektyvią visuomenės priežiūrą įvairioms teisė į privatumą ribojančioms valstybės iniciatyvoms. Teisės į

privatų gyvenimą buvo neįmanoma efektyviai užtikrinti ir dėl to, kad Lietuvoje nėra nepriklausomos privataus gyvenimo apsaugos institucijos.

2005 metais išliko politikos skverbimosi į teisėsaugos ir teismų darbą tendencija, išryškėjo ikiteisminio tyrimo ir prokuratūros nesavarankiškumas bei nepakankamas profesionalumas. Atsiskeidė ir ydingas antstolių veiklos teisinis reguliavimas bei antstolių piktnaudžiavimai. Abejotinas yra priemonių, kurių imtasi norint išspręsti su teisės į teisingą teisimą įgyvendinimu susijusias problemas, adekvatumas.

Teisė į žodžio laisvę nebuvo tinkamai užtikrinta ir 2005 metais – užfiksuota politikų bandymų užgniaužti savo politinių oponentų kritiką kreipiantis į teismus baudžiamąja tvarka. Ypač neramina tai, kad aukščiausio valdžios atstovai visuomenės kritiką jų atžvilgiu vertino kaip antivalstybinę veiklą ir kreipėsi į specialiąsias tarnybas norėdami nuo jos apsiginti.

2005 metais Lietuva padarė pastebimą pažangą gerinant kovos su diskriminacija bei netolerancija teisinę bazę, kurią ypač sustiprino *Lygių galimybių įstatymo* įsigaliojimas. Tačiau Lietuva ir toliau išliko viena netolerantiškiausių valstybių Europoje, o nepakantumas tam tikrų etninių ir religinių grupių atstovams bei kitų pažiūrų asmenims didėjo.

Labiausiai pažeidžiamomis socialinėmis grupėmis 2005-aisiais išliko vaikai ir moterys. Ypač daug nerimo kelia smurto prieš šias grupes mąstai, ir tai, kad prekybos žmonėmis – dažniausiai moterimis ir mergaitėmis – srityje Lietuva išliko importo, eksporto šalimi ir seksualinio turizmo punktu.

sistema, kuri prieštarauja moderniai sveikatos ir socialinei politikai, besiremiančiai individo autonomijos principu, galių suteikimu bei teise gyventi mažiausiai ribojančioje aplinkoje. Ypač problemine sritimi dėl ydingo teisinio reguliavimo išliko neveiksnių asmenų teisių užtikrinimas.

2005 metais Lietuvoje nemažėjo nežmoniško ir žiauraus policijos pareigūnų elgesio atvejų. Nebuvo užtikrinamos tinkamos nuteistųjų laikymo sąlygos, jų teisė į sveikatos priežiūrą bei socialinė integracija jiems išėjus į laisvę. Nuteistųjų teisių užtikrinimą 2005 metais stabdė ir nepriklausomos institucijos, kuri galėtų vykdyti reguliarius vizitus be išankstinio pranešimo į laisvės atėmimo vietas, nebuvimas.

Kaip ir 2004 metais, viena pagrindinių problemų nusikaltimų aukų teisių srityje 2005 metais buvo pagalbos ir paramos deklaratyvumas, ypač garantuojant valstybinę teisinę pagalbą ir žalos kompensavimą smurtinių nusikaltimų atvejais. Neįgyvendinta ir nusikaltimų aukų teisė žinoti apie įtariamojo ar nuteistojo paleidimą iš įkalinimo įstaigos.

2005 metais užfiksuota šiurkščių žmogaus teisių pažeidimų psichikos sveikatos priežiūros institucijose. Lietuvos psichikos sveikatos priežiūra ir 2005-aisiais remėsi didelių uždarų psichikos sveikatos priežiūros institucijų

Teisė į privataus gyvenimo neliečiamumą

2005 metais pagrindinėmis teisės į privataus gyvenimo neliečiamumą (toliau – teisė į privatų gyvenimą) problemomis išliko su operatyvinių tarnybų kontrole susijusi asmens duomenų apsauga, privačios informacijos viešinimas, nepagrįstai dažnas asmens kodų naudojimas, kitų asmens duomenų neteisėtas tvarkymas bei nepakankama asmens duomenų, kaupiamų informacinėse sistemose ar duomenų bazėse, apsauga. 2005 metais Lietuvoje sparčiai plito vaizdo stebėjimo sistemų naudojimas, nors nebuvo tinkamo teisinio reguliavimo.

Galimybes apginti teisę į privatų gyvenimą apsunkina menkas visuomenės, politikų, pareigūnų ir žiniasklaidos atstovų suvokimas apie šios teisės turinį bei reikšmę. Objektivos informacijos ir diskusijų trūkumas trukdo sukurti efektyvią visuomenės priežiūrą įvairioms teisė į privatumą ribojančioms valstybės iniciatyvoms. Teisės į privatų gyvenimą neįmanoma efektyviai užtikrinti ir dėl to, kad Lietuvoje nėra nepriklausomos privataus gyvenimo apsaugos institucijos.

Operatyvinės veiklos kontrolė

Jau buvo pabrėžta, kad teisei į privatų gyvenimą pavojų kelia nepakanka-

ma operatyvinės veiklos kontrolės teisėtumo priežiūra. Kad generalinės prokuratūros atliekama operatyvinės kontrolės teisėtumo priežiūra yra neveiksminga, pripažino ir šios institucijos atstovai¹. Parlamentinė operatyvinės veiklos kontrolės komisija buvo sukurta 2005 metų kovo mėnesį, tačiau ji gali tirti tik šurkščiausius pažeidimus. Šios apžvalgos rašymo metu, t.y. 2006 metų kovo mėnesį, komisijos veiklos ataskaita dar nebuvo pateikta, todėl yra sudėtinga spręsti apie jos efektyvumą.

Efektyvią operatyvinės veiklos kontrolę geriausiai užtikrintų speciali, nuo politinės valdžios nepriklausoma institucija. Tokios specialios institucijos sukūrimo galimybė yra numatyta naujajame *Operatyvinės veiklos įstatymo* redakcijos projekte, pristatytame Seimui dar 2004 metais. Deja, iki šiol šis projektas nebuvo priimtas, o jo likimas lieka neaiškus.

Ikiteisminio tyrimo medžiagos viešinimas

Vienu iš šurkščiausių teisės į privatų gyvenimą pažeidimų, kaip ir 2004 metais, išliko paplitusia praktika tapęs privačių telefono pokalbių ar kitos ikiteisminio tyrimo medžiagos viešinimas. Televizijos bei kitos žiniasklaidos priemonės ir toliau nebaudžiamos pateikinėjo politikų bei verslininkų pokalbių ištraukas visuomenei².

Pagal Europos žmogaus teisių teismo nustatytus standartus slaptai surinktos informacijos pavišinimas visuomenei ar tretiesiems asmenims yra rimtas žmogaus privatumo apribojimas. Tokia informacija gali būti pavišinta tik įstatymų numatytais atvejais, siekiant teisėto tikslo(-ų) ir pavišinimas turi būti proporcingas šiems tikslams. Lieka neaišku, kokių teisėtų tikslų buvo siekta viešinant privačius asmenų pokalbius, kurie yra ikiteisminio tyrimo medžiaga, visuomenės informavimo priemonėse. Šiai praktikai plisti sąlygas sudaro ir tai, kad tokie pažeidimai nėra išaiškinami, o prokuratūros veiksmai, aiškinantis kas nutekino operatyvinę arba ikiteisminio tyrimo medžiagą, yra nepakankamai ryžtingi.

Kaip ir ankstesniais metais, privačius asmenų pokalbius, esančius ikiteisminio tyrimo medžiagos dalimi, bandyta viešinti ir Seime. 2005 metų pabaigoje Seimo laikinoji tyrimo komisija, tyrusi korupciją Vilniaus miesto savivaldybėje, Seimo posėdžių salėje ketino klausytis Artūro Zuoko ir verslininkų pokalbių, nors šie duomenys yra įrodymai dar nebaigtoje baudžiamojame byloje. Nors po konsultacijų su teisininkais šių pokalbių klausytis Seime nebuvo leista, tokie bandymai įrodo, kad Seimo nariai nesuvokia parlamento funkcijų ir galių, t.y., kad įtariamųjų kaltės nustatymas neįeina į parlamento kompetencijos ribas³.

Asmens duomenų, kaupiamų informacinėse sistemose ir duomenų bazėse, apsauga

2005 metais daug problemų kilo dėl neteisėto duomenų tvarkymo ir naudojimo įvairiose informacinėse sistemose ar duomenų bazėse. 2005 metais Vilniuje buvo sulaikyti asmenys, pardavę Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos centrinės klientų duomenų bazės kopiją, kurioje buvo duomenys apie 1,5 mln. dirbančių Lietuvos gyventojų bei apie 100 tūkst. šalies įmonių. Anot policijos, nelegaliai gautus „Sodros“ duomenis šie asmenys pardavinėjo jau keletą metų. Konfidencialia informacija naudodavosi kai kurios skolų išieškojimo bendrovės bei privatūs asmenys⁴. Tai rodo, kad apsaugos priemonės valstybės informacinėse sistemose nėra pakankamos⁵.

Pavojų duomenų apsaugai didina tai, kad duomenų bazių sistema Lietuvoje yra ypač centralizuota, saugomi duomenys yra gana nesunkiai prieinami trečiosioms šalims, o žmonių informuotumas ir sąmoningumas duomenų rinkimo, saugojimo ir panaudojimo srityje kol kas yra žemas. Pavyzdžiui, didžiausioje Lietuvoje asmens duomenų bazėje – Gyventojų registre – yra kaupiami duomenys apie visus šalies gyventojus, t.y. jų pavardės ir vardai, adresai, gimimo vieta ir data, civilinė būklė, tautybė, asmens kodai, informacija apie tėvus, sutuoktinius, vaikus. Jo paskirtis yra rinkti ir

saugoti duomenis apie gyventojus, teikti juos Lietuvos Respublikos valdžios ir valdymo institucijoms, vietos savivaldos institucijoms, valstybės registrams bei kitiems juridiniams ir fiziniams asmenims⁶. Kaip pažymėjo PHARE projekto ekspertai, Gyventojų Registro paskirtis nėra visiškai aiški – ji yra grindžiama tik trečiųjų šalių poreikiu gauti tuos duomenis. Kitaip tariant, Gyventojų Registras yra skirtas įvairiems administravimo tikslams, taip pat ir privačiam sektoriui⁷. Gyventojų registro įstatyme nėra numatyti potencialūs duomenų gavėjai. Tai gali pažeisti duomenų tvarkymo proporcingumo principą bei asmenų teisę į privataus gyvenimo neliečiamumą, nes įvairūs subjektai gali gauti duomenis apie kiekvieną gyventoją, nors teisėto tikslo tam neturi. Dėl šios priežasties reikėtų nedelsiant tiksliai apibrėžti Gyventojų Registro paskirtį.

Asmens kodo naudojimas

Kaip ir 2004 metais, viena iš problemų liko netinkamas asmens kodo tvarkymo teisinis reguliavimas bei nepagrįstai dažnas šio kodo naudojimas⁸. Pavyzdžiui, asmens kodas buvo dažnai neteisėtai renkamas parduotuvėse, asmeniui norint grąžinti nekokybiškas prekes ar teikiant kitas paslaugas⁹. Užfiksuota ir neteisėto asmens kodo viešinimo atvejų. Pavyzdžiui, asmenų pavardės ir kodai buvo viešinami internete antstoliams skelbiant apie vykstančias varžytines. Teisinio reguliavimo, nepakankamai ribojan-

čio asmens kodo tvarkymą, netobulumą bei informacijos apie duomenų apsaugos standartus trūkumą atskleidė ir tai, kad asmens kodą viešinę asmenys buvo įsitikinę, kad taip daryti juos įpareigojo įstatymas¹⁰. Iš tikrųjų, Lietuvoje galioja daugiau nei 500 teisės aktų, numatančių, dažnai nepagrįstai, asmens kodų naudojimą.

Tikimasi, kad ateityje nepagrįsto asmens kodo naudojimo atvejų mažės, nes 2005 metų antroje pusėje buvo paruoštas, o Vyriausybei pritarus pateiktas Seimui svarstyti *Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymo pakeitimo ir papildymo įstatymo projektas* (toliau įstatymo projektas). Įstatymo projekte yra aiškiai išdėstytos kodo „tvarkymo“ sąvokos ir ribojamas asmens kodo rinkimas, naudojimas, teikimas bei kiti su juo atliekami duomenų tvarkymo veiksmai. Dabar galiojančiame įstatyme yra ribojamas tik asmens kodo naudojimas – taip paliekant galimybę asmens kodus rinkti ar atlikti kitus veiksmus. Įstatymo projekte siūloma leisti asmens kodą rinkti, teikti ir naudoti tik valstybinėms informacinėms sistemoms – tuo tarpu dabar galiojančiame įstatyme tokia teisė yra suteikta visoms įteisintoms informacinėms sistemoms.

Projekte draudžiama asmens kodą skelbti viešai, taip pat nustatytas draudimas asmens kodą tvarkyti tiesioginės rinkodaros tikslais. Dabar galiojančiame įstatyme tokio draudimo nėra.

ra. Įvertinus tai, kad šio įstatymo pataisos ne tik aiškiai suformuluoja asmens kodo tvarkymo standartus, bet ir apriboja galimybes bei subjektų sąrašą asmens kodo tvarkymui – įstatymo projektą reikėtų kuo greičiau priimti.

Asmens duomenų, susijusių su sąskaitomis ar išiskolinimais, apsauga

Įvairių įmonių ar kompanijų sąskaitų gyventojams pateikimas atvirlaiškiais 2005 metais buvo vis dar toleruojama praktika, ypač komunalinėms įmonėms pateikiant gyventojams sąskaitas bei pranešant apie išiskolinimus.

Valstybinės duomenų apsaugos inspekcijos (VDAI) duomenimis sąskaitos dažnai buvo tiesiog įmetamos į gyventojų pašto dėžutes, o tai sudaro galimybę pažeisti paslaugos gavėjų teisę į privatumą. Sąskaitose pateikiama duomenimis – asmens gyvenamajai vietai, sumokėtiems ar nesumokėtiems mokesčiams, atsiskaitomosios knygelės numeriui, arba net nurodomiems asmens vardui, pavardei bei asmens kodui – yra taikomas *Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas*. Todėl duomenų valdytojas ir tvarkytojas privalo apsaugoti asmens duomenis nuo atsitiktinio ir neteisėto sunaikinimo, pakeitimo, atskleidimo, taip pat nuo bet kokio kito neteisėto tvarkymo. Tačiau duomenų valdytojai, šiuo atveju komunalinės įmonės, nepaisė įstatymo reikalavimų, nors 2005 metais VDAI paskelbė rekomendaci-

ją įmonėms sąskaitas už suteiktas paslaugas gyventojams pateikti neatviruoju būdu¹¹.

2005 metais problemų kilo ir dėl netinkamo už komunalines paslaugas išiskolinusių asmenų duomenų tvarkymo. Norėdamos išieškoti gyventojų skolas, komunalinės įmonės pateikia skolininkų duomenis išieškojimo bendrovėms. Pagal *Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymą* duomenų valdytojas, kuris asmens duomenis gauna ne iš duomenų subjekto, privalo informuoti duomenų subjektą, pradėdamas tvarkyti jo asmens duomenis¹². Teisę perduoti asmens duomenis skolų išieškojimo bendrovėms komunalinės įmonės gali tik tuo atveju, kai apie išiskolinimą informuoja skolininką raštu, o šis per 18 dienų jį raginimą neatsiliepia. Tačiau užfiksuota atvejų, kai išieškojimo bendrovės neinformavo gyventojų apie tai, kad jos renka apie juos duomenis, o taip pat ir kokius duomenis renka bei kokiam tikslui. Taip pat užfiksuota atvejų, kai raginimai sumokėti skolas gyventojams buvo siunčiami atvirlaiškiuose, kuriuose buvo pateikiama daugiau asmens duomenų, nei leidžia įstatymai¹³.

2005 metų gruodžio mėnesį Seime užregistruotas *Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymo* papildymo projektas, įpareigojantis sąskaitas už suteiktas paslaugas gyventojams pateikti neatviruoju būdu. Todėl šį projektą reikėtų skubiai priimti.

Vaizdo stebėjimo sistemų panaudojimas

2005 metais Lietuvoje sparčiai plito vaizdo stebėjimo sistemų panaudojimas, nors teisės akto, reglamentuojančio šių sistemų panaudojimą, nebuvo. Dėl teisinio reguliavimo stokos 2005 metais užfiksuota daug teisės į privatų gyvenimą pažeidimų.

2005 metų rugsėjį Vilniaus savivaldybės iniciatyva vienoje Vilniaus sankryžų buvo įrengta ir naudojama kelių eismą stebinti ir pažeidėjus fotografuoti kamera, nors jos naudojimas nebuvo įregistruotas. Privataus gyvenimo principų neišmanymą bei teisinio reguliavimo stoką iliustravo tai, jog paklaustas apie tokios kameros naudojimo teisėtumą, Vilniaus miesto savivaldybės atstovas pripažino, kad ši kamera nėra „pilnai įteisinta“. Pagal šiuo metu Lietuvoje galiojančią tvarką asmens duomenų valdytojai privalo užsiregistruoti Valstybinėje duomenų apsaugos inspekcijoje, tačiau tai nebuvo padaryta. Savavališkai naudojant šią kamerą ir kaupiant ją užfiksuotą informaciją buvo pažeistas Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymas bei teisės į privatų gyvenimą principai.

Pažeidimų buvo ir dėl to, kad dėl teisinio reguliavimo stokos nėra aišku, kokių priemonių privalo imtis duomenų valdytojai, kad kameros nebūtų nukreipiamos ir nefiksuotų erdvių ar asmenų, kurių stebėti nenumatyta. Pa-

sitaikė atvejų, kai policijos įrengtų greičio kontrolės sistemų užfiksuotose nuotraukose buvo matyti ne tik automobilio numeriai, bet ir jo vidus, bei keleivių, kurie nenorėtų būti identifikuoti, veidai.

Užfiksuota atvejų, kai vaizdo stebėjimo kamerų operatoriai, piktnaudžiaudami technikos galimybėmis, nukreipdavo kameras bei priartindavo vaizdą taip, kad nesunkiai nustatydavo asmens mobiliuoju telefonu renkamus numerius. Be to, didžiuosiuose prekybos tinkluose virš persirengimo kabinų buvo naudojamos 360 laipsniu vaizdą fiksuojančios vaizdo stebėjimo kameros.

Šiurkščiausi teisės į privatų gyvenimą pažeidimai, naudojant vaizdo stebėjimo sistemas, buvo susiję su vaizdų saugojimu ir naudojimu. Kadangi teisės aktuose nenustatytos taisyklės, kaip naudoti ir saugoti vaizdo stebėjimo kameromis surinktą informaciją apie asmenį, tokių pažeidimų buvo apstu. Pavyzdžiui, per televizijas ne kartą buvo rodomi net ir neteisėtai įrengtų kamerų užfiksuoti asmenys¹⁴.

Teisinio reguliavimo stoka lemia ir tai, kad iki šiol Lietuvoje asmenys arba yra netinkamai informuojami, arba visai nėra informuojami apie vykdomą vaizdo stebėjimą. Pavyzdžiui, Druskininkų „SPA Vilnius“ vidaus taisyklėse skelbiama, kad jame yra įrengtos vaiz-

do stebėjimo kameros, tačiau nenurodoma, kiek ir kur tokių kamerų yra įrengta. Į būtinumą tinkamai informuoti apie vaizdo kamerų naudojimą nereaguojama. Dar 2003 metais Valstybinė duomenų apsaugos inspekcija yra nurodžiusi Vilniaus m. Vyriausiajam policijos komisariatui (VPK) informuoti asmenis apie vykdomą vaizdo stebėjimą, stebėjimo vietose įrengiant informacines lenteles, tačiau VPK ir 2005 metais ignoravo šį privalomą Valstybinės duomenų apsaugos inspekcijos nurodymą.

2005 metais žiniasklaidoje vyko aktyvi viešųjų ryšių kampanija, skirta formuoti teigiamą visuomenės požiūrį į vaizdo stebėjimo kameras kaip į veiksmingą saugumo priemonę. ŽTSI užfiksavo privačių viešųjų ryšių kompanijų paruoštų straipsnių, kuriuose bendrovių, užsiimančių šių technologijų verslu, atstovai skelbė apie jų teigiamą poveikį nusikalstamumui mažinti, nors Lietuvoje nėra atlikta nepriklausomos ir išsamios šių technologijų veiksmingumo bei jų panaudojimo kaštų ir naudos analizės, o kitose šalyse atlikti tyrimai parodė, kad vaizdo stebėjimo sistemų vaidmuo mažinant nusikalstamumą paprastai yra nežymus, o pavojus privatumui didelis¹⁵.

Pateiktas Seimui svarstyti *Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymo pakeitimo ir papildymo įstatymo projektas* yra papildytas straipsniu, numatančiu pagrindinius vaizdo stebėjimo kamerų panaudojimo principus.

Elektroniniais ryšiais perduodamos informacijos kontrolė

Teiginį, kad teisei į privatų gyvenimą grėsmę kelia menkas suvokimas apie šios teisės turinį bei reikšmę, akivaizdžiai iliustruoja tai, kad Europos Sąjungos parlamente svarstant *Duomenų saugojimo direktyvos* klausimą, Lietuvoje šiuo klausimu pasisakė tik du Lietuvos europarlamentarai. Dar keli visuomenės veikėjai bei politologai pasisakė priėmus direktyvą, tačiau diskusija taip ir neįvyko.

2005 metais atliktas *Elektroniniais ryšiais perduodamos informacijos kontrolės ir teisės į privataus gyvenimo gerbimą tyrimas* parodė, kad Lietuvoje srauto ir turinio duomenų apsaugos klausimas yra itin aktualus, nes atskleidė daugybę teisinio reguliavimo spragų bei netinkamos praktikos pavyzdžių¹⁶. Todėl neramina, kad Lietuvos politikai, specialistai, akademinė visuomenė ir NVO nesidomėjo direktyva, kuri įpareigoja elektroninių ryšių bendroves iki dviejų metų saugoti visų Europos Sąjungos piliečių, besinaudojančių elektroninių ryšių technologijomis, srauto duomenis¹⁷.

Biometrinių duomenų naudojimas

Panaši situacija susiklostė ir dėl pasų su biometrinių duomenimis įvedimo. *Europos Tarybos reglamente (EB) Nr. 2252/2004 Dėl valstybių narių išduodamų pasų ir kelionės dokumentų apsauginių savybių ir biometrikos stan-*

dartų, kuris numatė biometrinių pasų įvedimą, yra numatyta pasuose naudoti veido atvaizdo bei pirštų atspaudų biometrinius duomenis. Nors pirmuosius – veido biometrinius duomenis integruoti į pasus planuojama jau 2006 metų antroje pusėje, 2005 metais Lietuvoje visuomenė nebuvo tinkamai informuojama apie biometrinių pasų patikimumą, efektyvumą ir svarbiausia – apie jų įtaką asmens teisei į privatų gyvenimą.

Biometrinių pasų įvedimas neabejotinai sukels didelę grėsmę teisei į privatumą – ypačingai dėl biometrinių duomenų specifikos, saugojimo būdų, bei šių duomenų patikimumo. Todėl ES duomenų apsaugos darbo grupė¹⁸ 2005 metų pabaigoje pareiškė, kad prieš įvedant pasus su biometriniais duomenimis, yra būtina išsami diskusija visuomenėje dėl šių dokumentų teisinių, etinių ir techninių aspektų. Daugelyje Vakarų Europos šalių tokia diskusija vyksta ir joje aktyviai dalyvauja valstybės institucijos, nevyriausybinių organizacijų bei biometrinių duomenų naudojimo pasekmėms analizuoti įsteigtų institucijų ekspertai, kiti visuomenės nariai.

Lietuvoje jokia diskusija nevyko, o visuomenės informavimas buvo panašus į viešųjų ryšių akciją ar reklamos kampaniją, kurioje biometrinių pasų įvedimas yra pristatomas kaip patraukli, piliečių saugumą didinanti technologinė naujovė¹⁹. Daugelyje šalių atlikti bandymai parodė priešin-

gus rezultatus²⁰. Tokia vienpusė ir nekritiška informacija paaiškinama tuo, kad Lietuvoje ją paprastai pateikia suinteresuotos verslo bendrovės²¹. Seime esminės diskusijos taip pat nebuvo. Pristatant įstatymų, leidžiančių naudoti ir kaupti biometrinius duomenis, pataisas, Seimo nariai domėjosi tik finansinėmis šios naujovės įvedimo implikacijomis.

Nepriklausomos duomenų apsaugos institucijos būtinybė

Efektyvi duomenų apsauga įmanoma tik įsteigus nepriklausomą duomenų apsaugos instituciją. Lietuvoje tokios institucijos nėra. Valstybinė duomenų apsaugos inspekcija Lietuvoje yra vykdomosios valdžios dalis. O būtent vykdomoji valdžia yra daugumos privatų gyvenimą ribojančių iniciatyvų iniciatorė ir įgyvendintoja. Nepriklausomos duomenų apsaugos institucijos svarba pabrėžiama ir *Europos Sąjungos pagrindinių teisių Chartijoje*, kurią kartu su Europos Sąjungos sutartimi Lietuva ratifikavo pirmoji Europoje. Šios Chartijos 8 straipsnyje yra sakoma, kad nustatytų duomenų apsaugos taisyklių laikymąsi turi kontroliuoti nepriklausoma institucija. 2005 metais pateiktame *Asmens duomenų teisinės apsaugos įstatymo pakeitimo ir papildymo projekte* nebeliko Valstybinės duomenų apsaugos inspekcijos siūlymo pakeisti Inspekcijos statusą ir vietoje dabartinės sukurti Seimui atskaitingą Privataus gyvenimo apsaugos kontrolieriaus instituciją, nes jam nepritarė Vyriausybė. Be nepriklausomos insti-

tucijos privataus gyvenimo apsauga negali būti efektyviai užtikrinama, todėl yra būtina tokią instituciją sukurti.

Teisė pasirinkti vardą

Teisė pasirinkti vardą bei pavardę, tame tarpe jų rašybą, yra laikoma viena iš teisės į privatų gyvenimą sričių. 1999 metais Konstitucinis teismas nutarė, kad asmens vardas ir pavardė piliečio pase turi būti rašomi valstybine kalba. Tačiau ši nelanksti nuostata nėra pakankamai argumentuota ir sukelia neaiškumų ir nepatogumų.

Klausimą dėl vardų ir pavardžių rašymo kelia etninėms mažumoms priklausančios asmenys. Aiškių teisinių argumentų, kodėl lotynų raides naudojančioms mažumoms atstovams neleidiama vardo ir pavardės rašyti gimtąja kalba, nėra. Lieka neaišku, kaip rašyti užsieniečių, atvykstančių gyventi į Lietuvą, vardus ir pavardes. Praktikoje Konstitucinio teismo nuostata šiais atvejais nevykdoma – vardai ir pavardės rašomi arba originalo kalba, arba vardų ir pavardžių rašymas iškraipomas derinant originalo ir lietuvių kalbas. Panašią problemą turi su kitų valstybių piliečiais susituokę Lietuvos piliečiai bei jų vaikai. Tikimasi, kad šią daugiametę problemą išspręs 2005 metų rugsėjį po Vyriausybės pritarimo Seimui pateiktas įstatymo *Dėl vardų ir pavardžių rašymo dokumentuose projektas*. Įstatymo projektas numato, kad etninių mažumų atstovams bus leidžiama savo vardus ir pavardes rašyti

gimtosios kalbos lotyniško pagrindo nelietuviškais rašmenimis, t.y. leisti vardų ir pavardžių rašyme naudoti raides *q*, *x* ir *w*. Tokia tvarka galios ir su užsieniečiais susituokusiems Lietuvos piliečiams ir jų vaikams²².

Teigiamai vertintina tai, kad 2005 metų rugsėjį Seimas pritarė numatytam *Civilinio kodekso pataisos projektui*, leidžiančiam asmeniui, dėl kurio kaltės nutraukta santuoka, pasilikti vyro arba žmonos pavardę. Šiuo metu *Civilinis kodeksas* numato, kad jei santuoka buvo nutraukta dėl vieno sutuoktinio kaltės, kito sutuoktinio reikalavimu teismas gali uždrausti kaltam dėl santuokos iširimo sutuoktiniui pasilikti santuokinę pavardę, išskyrus atvejus, kai sutuoktiniai turi bendrų vaikų.

Pagal tarptautinius teisės į privatų gyvenimą principus žmogus turi teisę pasirinkti pavardę tiek vedybų metu, tiek santuokai nutrūkus. Kadangi Lietuvoje pagal nusistovėjusias tradicijas ištekančios moterys esą dažniausiai perima vyro pavardę, galiojusi Civilinio kodekso nuostata praktiškai buvo taikoma tik moterims, ir tai lėmė netiesioginę jų diskriminaciją²³.

Teisė į kūno integralumą

2005 metais Lietuvoje buvo pristatyta Sveikatos apsaugos ministerijos prenatalinių genetinių tyrimų programa, numačiusi visuotinį privalomą nėščiųjų tikrinimą²⁴. Nors kilus neigiamai vi-

suomenės reakcijai projekto buvo atsiakyta ir jis buvo gražintas koreguoti, vien faktas, kad projektas, numatęs priverstinį visų nėščiujų tikrinimą buvo pasiūlytas ir pristatytas, kelia didelių abejonių dėl sveikatos apsaugos srityje dirbančių asmenų suvokimo apie teisę į privatų gyvenimą, ginančią asmens apsisprendimą dėl bet kokios intervencijos į jo kūną. Priverstinis nėščiujų tikrinimas šiurkščiai pažeistų jų teisę į privataus gyvenimo neliečiamumą, todėl prenataliniai tyrimai turi likti rekomenduojamojo pobūdžio.

2005 metais grupė Seimo narių bandė pateikti svarstymui *Gyvybės prenatalinėje fazėje įstatymo* projektą. Šiuo įstatymu, su trimis išimtimis, buvo siekiama uždrausti prenatalinės gyvybės nutraukimą bet kurioje jos vystymosi stadijoje, t.y. nuo apvaisinimo momento.

Dar 1997 m. Europos žmogaus teisių Komisija konstatavo, kad visiškas abortų draudimas yra nesuderinamas su teise į privatumą²⁵. Europos Žmogaus Teisių teismas yra pasisakęs, kad Europos žmogaus teisių konvencija negimusio kūdikio teisės į gyvybę negarantuoja, nes Konvencija gina asmenų teises, o vaisius asmeniu tampa tik po gimimo. Todėl, vertinant žmogaus teisių požiūriu, nusveria moters apsisprendimo teisė.

Nors Seimo Seniūnų sueiga įstatymo projektą išbraukė iš Seimo darbotvar-

kės ir jis nebuvo svarstomas, pati iniciatyva iliustruoja, kad ne visi parlamentarai supranta apsisprendimo teisės turinį ir yra linkę paisyti tarptautinių Lietuvos Valstybės įsipareigojimų.

¹ Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje: Apžvalga, ŽTSI, 2004, psl. 16.

² P vz. žiūrėti TV3: J.Olekas gali būti susijęs su „Rubicon“, TV3, 2005 gruodžio 5 d.

³ Daugiau žr. dalyje Teisė į teisingą teismą.

⁴ Buvęs KGB karininkas pardavinėjo konfidencialius „Sodros“ duomenis, ELTA, 2005 balandžio 29d.

⁵ A. Sadeckas: asmens duomenys Lietuvoje saugomi nepakankamai, ELTA, 2005 gegužės 12 d.

⁶ Gyventojų Registro įstatymas, 3.2 str.

⁷ Phare programos dvynių projektas „Asmens duomenų apsaugos administracinių ir techninių gebėjimų stiprinimas“. Studija apie Lietuvos Respublikos registru, ypač Gyventojų registro ir Nekilnojamo turto registro, teisinius apsektus užtikrinant duomenų apsaugą, 12 p.

⁸ Teisė į privataus gyvenimo neliečiamumą: asmens kodo naudojimas Lietuvoje, ŽTSI, 2004.

⁹ Raginimuose susimokėti skolas pateikiama daugiau informacijos apie skolininkus, nei leidžia įstatymai, Lina Navickaitė, „Kauno diena“, 2005 spalio 3 d.

¹⁰ Žmonių asmens kodai viešai skelbiami internete, Laura Gelaitė, Ekstra žinios, 2005 rugsėjo 9 d.

- ¹¹ Duomenų apsaugos inspekcija rekomenduoja neteikti atvirų sąskaitų, ELTA, 2005 rugpjūčio 8 d.
- ¹² Už asmens duomenų įstatymo pažeidimus įspėtas „Gelvoros saugos konsultacijų“ vadovas, ELTA, 2004 gegužės 12 d.
- ¹³ Raginimuose susimokėti skolas pateikiama daugiau informacijos apie skolininkus, nei leidžia įstatymai, Lina Navickaitė, „Kauno diena“, 2005 spalio 3 d.
- ¹⁴ „Keliai. Mašinos. Žmonės“, LTV, 2005, rugsėjo 25 d.
- ¹⁵ The impact of CCTV : fourteen case studies, Home Office online report, 2005.
- ¹⁶ Privataus gyvenimo ribojimas elektroninių ryšių srityje nusikaltimų tyrimo ir prevencijos tikslais: problemos ir galimi sprendimai, ŽTISI, 2005.
- ¹⁷ Srauto duomenys apima duomenis, nurodančius pranešimo maršrutą, trukmę, laiką ar apimtį, naudojamą protokolą, siuntėjo ar gavėjo galinio įrenginio vietą, tinklą, kuriame pranešimas atsirado ar pasibaigė, ryšio pradžios bei pabaigos laiką.
- ¹⁸ 29 Straipsnio duomenų apsaugos darbo grupė yra nepriklausoma Europos Sąjungos institucija, įkurta 1995 m., pagal 29 ir 30 Direktyvos 95/46/EC straipsnius. Ji teikia ekspertų nuomonę bei rekomendacijas Komisijai, bei valstybių narių institucijoms. Darbo grupės veikloje dalyvauja ir VDAI.
- ¹⁹ Pavyzdžiui, 2005 metų gegužės mėnesį biometriniai pasai buvo pradėti išdavinėti Lietuvos diplomatams, kaip bandomasis projektas. Šia proga buvo akcentuojama tik tai, kad Lietuva pirmoji Europoje kartu su Belgija ėmėsi išdavinėti pasus, o Užsienio reikalų ministras Antanas Valionis jį pavadino „aukščiausio technologinio lygio dokumentu“ – žr. Lietuva pradėjo išdavinėti elektroninius dokumentus, OMNI, 2005 gegužės 2d.
- ²⁰ Biometrics enrolment trial report, Didžioji Britanija, 2005, Gegužės mėn.
- ²¹ Dėmesys elektroniniam pasui, Žydrūnas Damauskas, Lietuvos rytas, Vartai, 2005 spalio 31 d.
- ²² Pritarta vardų ir pavardžių rašymo keitimo tvarkai, BNS, 2005 rugsėjo 21 d.
- ²³ B.Vėsaitė siūlo leisti visiems asmenims po skyrybų pasilikti sutuoktinių pavardę, ELTA, 2005 rugsėjo 15 d.
- ²⁴ Bendrija „Viltis“ nepritaria genetiniams tyrimams, Delfi, 2005 kovo 16 d.
- ²⁵ Scheuten prieš Vokietiją, No. 6959/75, 1977.

Teisė į teisingą teismą

2005 metams buvo būdingas tolesnis politikos skverbimasis į teisėsaugos ir teismų darbą, išryškėjo ikiteisminio tyrimo ir prokuratūros nesavarankiškumo ir nepakankamo profesionalumo problemos, esminės teisminės valdžios problemos nebuvo sprendžiamos ir toliau gilėjo, daugelio valstybės ir nevyriausybių institucijų dėmesio centre atsидūrė ydingas antstolių veiklos teisinis reguliavimas ir antstolių piktnaudžiavimai. Priemonių, kurių imtasi norint išspręsti su teisės į teisingą teismą įgyvendinimu susijusias problemas, adekvatumas yra abejotinas.

Politikos skverbimasis į teisėsaugos ir teismų darbą

Demokratinis valdžių atskyrimo principas reikalauja, kad, užtikrinus teisės į teisingą teismą garantijas – nešališkumą, viešumą, šalių rungtyniškumą, nekaltumo prezumpciją, teisinę pagalbą ir kitas – baudžiamąjį persekiojimą vykdytų teisėsaugos institucijos, o teisingumą – teismas. Tačiau 2005 metai pasižymėjo šio principo nepaisymu. Seimas ir atskiri politikai ir pareigūnai šiurkščiai kišosi į teisėsaugos institucijų bei teismo darbą, kartais juos pažeidami.

Seimo laikinoji tyrimo komisija kelis mėnesius tyrė įtarimą dėl kyšininkavi-

mo Vilniaus savivaldybėje. Lygiagrečiai dėl šio įtarimo buvo vykdomas iki-teisminis tyrimas. Įvertinusi jai pateiktą operatyvinę informaciją bei įrodymus, surinktus baudžiamojoje byloje, komisija balsavimu nusprendė, kad Vilniaus meras turi būti laikomas kyšių priėmusių asmeniu. Seimas šį sprendimą patvirtino.

Toks Seimo veiksmas prieštarauja Konstitucijai, kuri įtvirtina teisinės valstybės principą ir atriboja įstatymų leidžiamąją, t.y., politinę, valdžią nuo baudžiamąjį persekiojimą vykdančių pareigūnų veiklos bei draudžia politinės valdžios atstovams kištis į šį persekiojimą. Kita vertus, šis Seimo sprendimas pažeidė įvardinto asmens teisę į teisingą teismą ir sumažino galimybes, kad atidavus šį asmenį teismui, jis sulauks teisingumo. Jei šis asmuo bus nuteistas, jis turės sunkiai atremiamą argumentą, kad apkaltinamasis nuosprendis buvo priimtas dėl Seimo politikų spaudimo²⁶.

Laikinoji Seimo komisija yra politinio, o ne teisinio įvertinimo institutas, todėl jos paskirtis turėtų būti ne tyrinėti operatyvinę medžiagą ar įrodymus baudžiamojoje byloje, bet duoti politinį įvertinimą viešai prieinamiems faktams. Seimas turi nutraukti ydingą kišimosi į teisėsaugos institucijų darbo praktiką ir aiškiai apibrėžti laikinųjų Seimo komisijų paskirtį bei galias.

Kitu atveju grupė politikų prisidėjo prie isteriškos žiniasklaidos priemonių grupės kampanijos prieš teisėją, kuris nutarė prievarta atvesdinti šių žiniasklaidos priemonių savininką į teismo posėdį, nagrinėjant klausimą dėl jo administracinės atsakomybės už antisemitinius rašinius. Seimo ir vykdomosios valdžios atstovų viešai išsakytos abejonės dėl šio procesinio veiksmo teisėtumo bei reikalavimai, kad teismų savivaldos institucijos įvertintų teisėjo veiksmus byloje, kurioje dar nebuvo priimtas galutinis sprendimas, yra vertintini kaip bandymas įtakoti teisėjo nepriklausomumą ir nešališkumą sprendžiant bylą iš esmės. Tai šiurkštus teisės į teisingą teismą pažeidimas.

Ypatingu cinizmu pasižymėjo vidaus reikalų ministro ir Vilniaus policijos vadovo pasisakymai, kad jiems pavaldūs pareigūnai šios teisėjo nutarties nevykdys. Šie teisinį nihilizmą skatinantys bei teisminės valdžios autoritetą pakertantys pasisakymai nesulaukė nei politinio, nei teisinio įvertinimo²⁷.

Jau tapo įprasta, kad Seime yra dangstoma galimai nusikalstama veikla – paskutiniaisiais metais nė karto nebuvo duotas sutikimas įtariamuosius Seimo narius patraukti baudžiamojon atsakomybėn²⁸. Taip atsitinka todėl, kad Seimas vykdo teismo funkciją – įvertina pateiktus įrodymus ir padaro išvadą dėl įtariamo asmens nekaltumo. Tokias atvejais prokuratūra turėtų parodyti savo nepriklausomumą ir profesionalumą, per teis-

mą (ikiteisminio tyrimo teisėją) kreipiantis į Konstitucinį Teismą su prašymu ištirti, ar toks Seimo aktas neprieštarauja Konstitucijai.

Lietuvos politikams jau tampa įprasta panaudoti teisės saugos institucijas ir teismus, ginantis nuo kitų asmenų, tame tarpe kitų politikų, kritikos, ją įvardijant įžeidimu arba šmeižtu²⁹.

Politikų bandymai pasisavinti teisės saugos ir teismų funkcijas bei panaudoti baudžiamuosius mechanizmus, ginantis nuo kritikos, gresia paversti teisės saugos institucijas ir teismus politiškai motyvuotų manipuliavimų subjektais, todėl ypatingai svarbu užtikrinti šių institucijų pareigūnų ir teisėjų nepriklausomumą bei profesionalumą.

Ikiteisminio tyrimo institucijų ir prokuratūros savarankiškumo ir profesionalumo stoka

Ikiteisminio tyrimo ir prokuratūros savarankiškumas lieka abejotinas. Aukštas prokuratūros pareigūnas³⁰ pripažino, kad „...pareigūnus vis dar veikia neigiamas baimės sindromas: prokuratūra privalo dirbti taip, kaip nurodys valdžios institucijos“³¹. Taip pat pripažįstama, kad ikiteisminio tyrimo kokybė kenčia nuo senamadiško tyrėjų mąstymo ir nepakankamos jų kvalifikacijos³². 2005 metais paskelbtas mokslinis tyrimas patvirtino, kad naujasis Baudžiamojo proceso kodeksas leidžia prokurorams ir ikiteisminio ty-

rimo pareigūnams dirbti sparčiau ir efektyviau. Tačiau dėl eilės priežasčių, tarp jų teisinių ir vadybinių žinių trūkumo bei ne visai aiškios funkcijų pasidalinimo, šios galimybės lieka neišnaudotos³³.

Savo metiniame pranešime Prezidentas itin griežtai įvertino teisinės sistemos darbą, diagnozuodamas jos bejėgiškumą, apie kurią, jo manymu, liudija ne vienerius metus trunkantys rezonansiniai tyrimai, neduodantys jokių aiškių rezultatų. Prezidentas pastebėjo paradoksą, kai kartais teisinės sistemos galia panaudojama ne teisingumui vykdyti, o kaip priedanga nuo jo apsaugoti³⁴. Jeigu šiuos žodžius seks konkretūs praktiniai žingsniai, ypatin gas dėmesys turėtų būti skirtas reformoms ikiteisminio tyrimo institucijose ir prokuratūroje. Nuo šių mažiau visuomenėje pastebimų ir kritikuojamų, tačiau mažiausiai nepriklausomybės atgavimo demokratinių reformų paliestų institucijų darbo kokybės priklauso ir galutinis teisingumo aktas teisme.

Dėl prokuratūros tyrėjų ir pareigūnų šiurkščios klaidos, prie kurios prisidėjo nepakankama teisinė erudicija ir noras įtikti skirtingiems spaudimo šaltiniams, teisingumo nesulaukė antisemitinių ir homofobinių spausdinių autorius Vitas Tomkus³⁵. 2005 metų rugsėjo mėnesį Lietuvos vyriausiasis administracinis teismas nutraukė administracinio teisės pažeidimo bylą prieš

ši asmenį, nes ikiteisminio tyrimo metu buvo pažeistas Europos žmogaus teisių konvencijos Septintojo protokolo 4 straipsnis, draudžiantis antrą kartą persekioti už tą patį teisės pažeidimą. Prokuratūra iškėlė V. Tomkui administracinio teisės pažeidimo bylą, nors dar prieš tai priėmė sprendimą dėl tų pačių faktų baudžiamojoje byloje. Pabrėžtina, kad šią klaidą padarė ikiteisminį tyrimą atlikę ir jį prižiūrėję Generalinės prokuratūros pareigūnai³⁶.

2005 metais baudžiamojoje byloje buvo išteisintas Vilniaus meras ir kiti asmenys, kaltinti trukdymu pasinaudoti rinkimų teise, neteisėtu laisvės atėmimu, neteisėtu informacijos apie asmens privatų gyvenimą rinkimu ir pasikėsinimu papirkti. Išteinamąjį nuosprendį lėmė ikiteisminio tyrimo pareigūnų procesinės klaidos, įrašytų telefoninių pokalbių įrodomosios reikšmės pervertinimas bei, svarbiausia, neužtikrinimas, kad šie įrodymai pasiektų teismą nesukompromituoti³⁷.

Lietuvos operatyvinės veiklos ir ikiteisminio tyrimo institucijose įsigaliojo elektroniniais ryšiais perduodamos informacijos rinkimas ir jos panaudojimas baudžiamosiose bylose. Tuo pat metu teisėsaugos pareigūnai mažiau dėmesio skiria tiesioginių, labiau patikimų įrodymų rinkimui. Į tokiu būdu surinktų įrodymų panaudojimą baudžiamajame procese teisminėje praktikoje pagrįstai žiūrима rezervuo-

tai, nes modernios techninės priemonės leidžia įsibrauti į elektroninius ryšius, keisti ar naujai kurti perduodamos informacijos turinį³⁸.

Lietuvoje paplito ir telefono pokalbių – neišslaptintų arba išslaptintų ir perduotų į baudžiamąsias bylas, tačiau iki teismo neviešintų – turinio viešinimas. Tokia praktika ne tik šiuurkščiau pažeidžia žmogaus teisę į privatų gyvenimą³⁹, bet ir trukdo teisingumo vykdymui, nes kompromituoja elektroninių ryšių kontrolės metu surinktos informacijos įrodomąją vertę.

Jau buvo pabrėžta, kad galiojančios Baudžiamojo kodekso normos, leidžiančios prokurorui pavišinti baudžiamosios bylos medžiagą, reikalingumas ir racionalumas yra abejotinas, nes lieka neaišku, kokiais atvejais ir kurių teisėtų tikslų siekiant toks paviešinimas yra įmanomas⁴⁰. Praktikoje neribotos prokuroro diskrecijos ir jo nepriklausomumo stokos kombinacija yra panaudojama atskleidžiant elektroninių ryšių kontrolės metu surinktą informaciją Seimo politikams. Teisingumo vykdymo požiūriu leidimas Seimo nariams klausytis slapta įrašytų pokalbių yra betikslis, nes Seimas nėra institucija, galinti nustatyti įtariamųjų kaltę. Tuo pačiu, taip išviešinus įrodymus mažinamos galimybės, kad nuskaltę asmenys sulauks teisingumo. Reikėtų šios įstatymo nuostatos atsisakyti arba nedelsiant ją detalizuoti, numatant konkrečius galimo paviešinimo atvejus ir apribojimus prokurorui.

Informacija, surinkta kontroliuojant elektroninius ryšius, taip pat buvo nutekinama žiniasklaidai. 2005 metų pradžioje specialiųjų tyrimų tarnybos darbuotojas perdavė televizijos žurnalistui Vilniaus mero telefono pokalbius su verslininkais, įrašytus vykdant operatyvinę veiklą. Lietuvoje išsigalėjusi nebaudžiamumo už tokius veiksmus atmosfera lėmė, kad šis pareigūnas net nesiėmė adekvačių atsargumo priemonių – atvažiavo prie televizijos būstinės perduoti garsajuostę tarnybiniu automobiliu⁴¹.

Neteisėto operatyvinės informacijos ir įrodymų nutekinimo atvejais nedelsiant ir veiksmingai turėtų reaguoti ikiteisminio tyrimo institucijos, o keliant baudžiamąsias bylas turėtų būti taikoma griežta atsakomybė pažeidėjams. Už šiuos pažeidimus turėtų atsakyti ir operatyvinę veiklą vykdančių, ir ikiteisminio tyrimo institucijų vadovai, kurie turi užtikrinti šios informacijos saugumą. Žiniasklaidos etikos standartų laikymąsi prižiūrinčios institucijos turėtų įvertinti įvykusius paviešinimo faktus ir imtis priemonių griežtai įgyvendinti taisyklę, kad tik atviraime teismo posėdyje paviešintų ir viešą interesą liečiančių elektroniniais ryšiais perduotos informacijos turinys gali būti paviešintas žiniasklaidos priemonėse.

Vengimas tęsti esmines teismų reformas

2005 metais didelio politikų, žiniasklaidos ir visuomenės dėmesio ir kriti-

nio įvertinimo sulaukė teismų darbas. Šis dėmesys yra dėsningas, nes didėja teismų vaidmuo sprendžiant visuomenei ir asmenims reikšmingus klausimus. Iš teisėjų reikalaujama didesnio profesionalumo, darbo efektyvumo ir atskaitingumo. Kritika yra pagrįsta, nes Lietuvoje susikūrė uždara, hierarchinė, neveiksminga, socialiai nejautri teismų sistema. Sisteminės problemos dėmesio nesulaukia, todėl jau keli metai teismams būdingos panašios problemos⁴².

2002 metais priimtas Teismų įstatymas įtvirtino instituciniu požiūriu nepriklausomą teismų sistemą. Buvo sudarytos sąlygos susikurti moderniai, skaidriai, kompetentingai ir atskaitingai teisminei valdžiai, tačiau reformas patikėjus patiems teisėjams ši galimybė lieka neišnaudota. Teisminės valdžios institucijos nėra imlios naujovėms, kurios papildytų ir atsvertų pasiektą aukštą teismų nepriklausomumo lygį. Kiti veiksmingos reformos elementai – teismų ir teisėjų atskaitingumo principo įgyvendinimas, naujų kompetencijų įsigijimas, profesionali vadyba – sunkiai skinasi kelią. Akivaizdu, kad patys teisėjai negali įvykdyti kompleksinės teismų reformos, nes neturi tam reikalingos motyvacijos ir kompetencijos.

Sveikintina Prezidento iniciatyva sudaryti darbo grupę pasiūlymams dėl teisės aktų, reglamentuojančių prezidentų ir teisėjus atranką, teisėjų sky-

rimą, jų karjerą, drausminę atsakomybę ir kitus susijusius klausimus pateikti. Tačiau nepaisant Prezidento deklaruoto pasiryžimo „padėti keisti iš esmės“⁴³, darbo grupės sudėtis bei žiniasklaidoje pateikta informacija apie svarstomus pasiūlymus kelia abejonių ar iš tiesų bus siekiama esminių pakeitimų. Darbo grupėje dominuoja teisėjai, kiti grupės nariai taip pat teisininkai. Daugelis pasiūlymų labiau panašūs į tiesioginį atsaką visuomenės nepasitenkinimui teismais, jų kritikai, pageidavimams sugriežtinti teisėjų teisinį statusą, negu norui tęsti 2002 metais pradėtą reformą.

Pranešama, kad darbo grupė ketina siūlyti sugriežtinti teisėjų atrankos tvarką, jų drausminę atsakomybę, supaprastinti drausminį procesą, suteikti šiam procesui daugiau skaidrumo, svarstoma galimybė leisti taikyti teisėjams administracinę atsakomybę⁴⁴. Šios ir panašios priemonės ne tik nėra esminės, – kai kurios iš jų prieštarauja teisėjų nepriklausomumo principui.

Ypač nepriimtinas yra siūlymas padidinti Prezidento institucijos ir Teisingumo ministerijos vaidmenį formuojant teisėjų korpusą ir valdant bei administruojant teisminės valdžios institucijas ir teismus. Politinės valdžios dalyvavimas teisėjų atrankos procese bei sprendžiant kitus klausimus yra ne tik įmanomas, bet ir pageidautinas, tačiau teisėjų atrankos, skyrimo ir karjeros perdavimas vykdomajai valdžiai,

juo labiau vienai – šiuo atveju Prezidento – institucijai, grėšia teisminės valdžios gražinimu politikų kontrolei. Būtina išsaugoti pasiektą teismų nepriklausomumo lygį ir paruošti kompleksinę tolimesnės teismų reformos koncepciją, kuriai sukurti bei įgyvendinti reikėtų pasinaudoti skirtingų sričių specialistų paslaugomis.

Antstolių veikla

2005 metais didelio atgarsio visuomenėje sulaukė eilės institucijų⁴⁵ bei ekspertų pareikštos kritinės pastabos dėl antstolių veiklos. Pastabų esmė – teisinis antstolių statusas, jų darbo apmokėjimo sistema, profesinės etikos standartai ir atsakomybė už jų pažeidimus yra vienpusiškai naudingi šiai profesinei grupei. Ydingas antstolių veiklos teisinis reguliavimas sudaro sąlygas piktnaudžiavimams, nuo antstolių nukenčia privačių asmenų teisės bei viešas interesus⁴⁶. Kaip ir anksčiau⁴⁷, 2005 metais buvo nemažai pranešimų apie šiurkščius pažeidimus ir netinkamą antstolių elgesį⁴⁸. Tikimasi, kad Seimo pirmininko parodytas dėmesys šiai problemai bei teisingumo ministro iniciatyva sudaryti darbo grupę antstolių veiklos teisiniam reguliavimui tobulinti prisidės prie esminių antstolių veiklos pakeitimų.

Valstybės garantuojama teisinė pagalba

2005 metais pradėjo veikti reformuota valstybės garantuojamos teisinės

pagalbos sistema. Pagal šią sistemą pirminę teisinę pagalbą savivaldybėse nemokamai turi teisę gauti visi Lietuvos piliečiai, o antrinę teisinę pagalbą asmenys gauna tuomet, jei jų turtas ir metinės pajamos neviršija tam tikro turto ir pajamų lygio. Nors dėl trumpo šios sistemos funkcionavimo laikotarpio daryti išvadas apie jos kokybę dar anksti, pažymėtina, kad jau yra nusiskundimų, kad ši sistema sunkiai prieinama. Pavyzdžiui, buvo atsisakyta suteikti antrinę teisinę paramą asmeniui, kurio metinės pajamos yra 5000 litų, motyvuojant tuo, kad jis turi pakankamai lėšų pasamdyti advokatą.

²⁶ Daugiau žr. <http://www.hrmi.lt/news.php?strid=1010&id=3380>

²⁷ Daugiau žr. <http://www.hrmi.lt/news.php?strid=1999&id=2811>

²⁸ 2005 metais Seimas atsisakė duoti sutikimą patraukti baudžiamojon atsakomybėn Seimo narį Joną Ramoną, kuris buvo įtariamas organizavęs viešosios tvarkos pažeidimus. Žr. 2005 m. balandžio 28 d. LR Seimo laikinosios tyrimo komisijos pažyma dėl sutikimo patraukti baudžiamojon atsakomybėn Seimo narį Joną Ramoną ir kitaip suvaržyti jo laisvę, <http://www3.lrs.lt/owa-bin/owarep/inter/owa/U0144183.doc>

²⁹ 2005 metais baigėsi Seimo pirmininko Artūro Paulausko inicijuoti teismo procesai prieš du politinius oponentus. Tais pačiais metais į prokuratūrą dėl politinių oponentų šmeižto kreipėsi Ministras pirmininkas Algirdas Brazauskas.

- ³⁰ Kauno apygardos prokuratūros vyriausiasis prokuroras Kęstutis Betingis.
- ³¹ Teisinė reforma pakeitė ne tik įstatymus, bet ir mąstymą, Kauno Diena, 2005, gegužės 17 d.
- ³² Ten pat.
- ³³ Pareigūnai ir prokurorai galėtų sparčiau tirti nusikaltimus, Infollex, 2005, gegužės 18 d.
- ³⁴ Prezidento Valdo Adamkaus metinis pranešimas, Bernardinai, 2006, kovo 28 d.
- ³⁵ Žr. Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje. Apžvalga, ŽTISI, 2005, 35 p. ir Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje. Apžvalga, ŽTISI, 2004, 13–14 p.
- ³⁶ Daugiau žr. Delfi, 2005 rugsėjo 16 d.
- ³⁷ 2005 m. spalio 11 d. LR Aukščiausiasis teismas panaikino išteisinamąjį nuosprendį dėl galimų procesinių pažeidimų, nagrinėjant bylą pirmos instancijos teisme ir apeliacinėje instancijoje ir grąžino bylą nagrinėti iš naujo, tačiau š.m. kovo 30 d. Vilniaus apygardos teismas nusprendė, kad tiek pirmos instancijos teismas, tiek apeliacinė tvarka bylą nagrinėjęs teismas procesinių pažeidimų nepadarė ir vėl priėmė išteisinamąjį nuosprendį.
- ³⁸ Daugiau žr. Modernios technologijos leidžia nepaliekant pėdsakų kurti ir naikinti nusikaltimų įrodymus, Kauno Diena, 2005 gegužės 19 d.; Žmogaus teisių stebėjimo institutas stebės, ar politinį atspalvį turinčiose baudžiamosio persekiojimo bylose yra paisoma žmogaus teisių, <http://www.hrmi.lt/news.php?strid=1999&id=1651>.
- ³⁹ Žr. skyrių Teisė į privataus gyvenimo neliečiamumą.
- ⁴⁰ Privataus gyvenimo ribojimas elektroninių ryšių srityje nusikaltimų tyrimo ir prevencijos tikslais: problemos ir galimi sprendimai, ŽTISI, 2005.
- ⁴¹ P. Malakauskas: STT kaltinamas neturint įrodymų, Delfi, 2005 vasario 15 d.
- ⁴² Žr. Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje. Apžvalga, ŽTISI, 2005, 22–26 p. ir Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje. Apžvalga, ŽTISI, 2004, 23–28 p.
- ⁴³ Prezidento Valdo Adamkaus metinis pranešimas, Bernardinai, 2006, kovo 28 d.
- ⁴⁴ Ar reikėtų griežtinti teisėjų atsakomybę?, Kauno Diena, 2006, sausio 27 d., Siūloma leisti skirti teisėjams baudas, Delfi, 2006, kovo 30 d.
- ⁴⁵ Tarp jų Valstybės kontrolė, Specialiųjų tyrimų tarnyba, Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, Seimo kontrolierių įstaiga, Teisės institutas, Žmogaus teisių stebėjimo institutas, Teisės projektų ir tyrimų centras.
- ⁴⁶ Žr., pavyzdžiui, Vykdyto proceso reformos apžvalga ir teisinis vertinimas, Teisės institutas, <http://www.infollex.lt/portal/start.asp?Tema=1&str=12836>; Antstolių veiklą reguliuojančių teisės aktų analizė bei jų įgyvendinimo praktika: tyrimo ataskaita, Žmogaus teisių stebėjimo institutas ir Teisės projektų ir tyrimų centras, <http://www.hrmi.lt/project.php?strid=1191&id=2110>.
- ⁴⁷ Žr. Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje. Apžvalga, ŽTISI, 2005, 25 p. ir Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje. Apžvalga, ŽTISI, 2004, 27 p.
- ⁴⁸ Žr., pavyzdžiui, Kaip antstoliai tapo visagaliais, Lietuvos žinios, 2005, vasario 16 d.; Gyvenimą apkartino antstoliai, Infollex, 2005, vasario 23 d.; Antstolis siekė užsidirbti iš svetimų milijonų, Lietuvos žinios, 2005, gruodžio 2 d.

Saviraiškos laisvė

2005 metų įvykiai Lietuvoje pademonstravo, kad teisė į žodžio laisvę nėra suvokiama – užfiksuota politikų bandymų užgniaužti savo politinių oponentų kritiką kreipiantis į teismus baudžiamąja tvarka. Ypač neramina tai, kad aukščiausi valdžios atstovai visuomenės kritiką jų atžvilgiu vertino kaip antivalstybinę veiklą ir kreipėsi į specialiąsias tarnybas norėdami nuo jos apsiginti. 2005 metais bandyta keisti *Visuomenės informavimo įstatymą*, įpareigojant žurnalistus nurodyti informacijos šaltinį prašant generaliniam prokurorui. Seime buvo įregistruotos ir *Susirinkimų įstatymo* pataisos, kuriomis buvo siekiama apriboti išsireiškimo laisvę, uždraudžiant viešai demonstruoti sovietinius bei nacistinės Vokietijos simbolius, net jei ir tai daroma nesiekiant kenkti valstybei bei kurstyti nesantaikos.

Persekiojimas už kritiką

Galimybę neproporcingai riboti žodžio laisvę, ir persekioti už kritiką, sudaro *Baudžiamajame kodekse* galiojanti nuostata, leidžianti už šmeižtą bausiti laisvės atėmimu net iki dvejų metų⁴⁹. Už asmens įžeidimą ar pažeminimą Lietuvoje taip pat galima taikyti laisvės atėmimo bausmę iki vienerių metų⁵⁰. Nors tokios drakoniškos normos prieštarauja *Europos žmogaus teisių konvencijos* dvasiai, 2005 metais Lietuvoje ne kartą bandyta jomis pa-

sinaudoti siekiant kovoti su kritika. Kritiką įvardinti įžeidimu arba šmeižtu ir nuo jos gintis kreipiantis į teismą arba prokuratūrą baudžiamąjo proceso tvarka – Lietuvoje paplitusi praktika politikų tarpe; taip elgiamasi ir dėl savo kolegų – kitų politikų pareikštų teiginių.

2005 metais baigėsi Seimo pirmininko Artūro Paulausko inicijuoti teismo procesai prieš du politinius oponentus. Vienas iš jų – Valentinas Mazuronis – buvo nuteistas už tai, kad apšmeižė Seimo pirmininką – 2003 metų gruodžio 22 dieną pasirašytame ir išplatintame savo partijos pareiškime jį apkaltino atsiuntus į Rolando Pakso rėmėjų mitingą buvusios antivalstybinės organizacijos „Jedinstvo“ lyderį. Ministras pirmininkas Algirdas Brazauskas kreipėsi į prokuratūrą dėl konservatorių partijos lyderių samprotavimų apie jo žmonos verslą bei santykius su bendrovės „LUKoil Baltija“ vadovu. Ministras pirmininkas šiuos samprotavimus pavadino šmeižtu.

Žodžio laisvė yra demokratinės visuomenės pagrindas ir ši laisvė apima ne tik teigiamą, neižeidžiamą ar abejingai priimamą informaciją bei idėjas, bet ir tokią informaciją, kuri trikdo, įžeidžia ar šokiruoja. Tokia yra pliuralizmo ir tolerancijos kaina, be kurių demokratinė santvarka egzistuoti negali. Dar daugiau, leidžiamos nemalonios ar įžeidžiamos kritikos ribos privatiems asmenims ir politikams yra skirtingos.

Asmenys, ateidami į politiką, sąmoningai ir neišvengiamai pastato save į poziciją, kuomet kiekvienas jų žodis ar poelgis yra ypač atidžiai ir kritiškai vertinami visuomenės bei žiniasklaidos. Todėl politikai privalo demonstruoti didesnę pakantumą kritikai nei privatus asmenys. Be abejo, politikų teisė apsiginti nuo šmeižto neatimama, tačiau šiuo atveju jų teisė visada bus vertinama atvirų politinių debatų būtinybės kontekste.

Politikų tolerancija kritikai turi būti dar didesnė, kai jie yra kritikuojami kitų politikų ar valdžios atstovų. Europos žmogaus teisių teismas yra pabrėžęs, kad žodžio laisvė politikams yra ypatingai svarbi, nes jie yra tautos išrinkti atstovai, įgalioti atspindėti bei komentuoti pačius aktualiausius valstybės gyvenimo klausimus, atstovauti ir ginti savo rinkėjų interesus. Ši laisvė yra ypač svarbi opozicijoje esantiems politikams. Todėl politikai, esantys dominuojančioje pozicijoje kitų politikų atžvilgiu, turėtų susilaikyti nuo baudžiamųjų procesų iniciavimo, ypač egzystuojant kitoms priemonėms atremti nepagrįstą oponentų ar spaudos kritiką.

Lietuvos politikai, kurie jaučiasi įžeisti, galėtų pasinaudoti politinio proceso teikiamomis galimybėmis (pavyzdžiui, kreiptis į Etikos ir procedūrų komisiją), lengvesniu prieinamumu prie žiniasklaidos priemonių, ir tik išimtiniais atvejais kreiptis į teismą civi-

linio proceso tvarka. Jų bandymai panaudoti baudžiamuosius mechanizmus gali paversti prokuratūrą ir/ar teismą politiškai motyvuotų manipulavimų subjektais ir tuo pakirsti jų nepriklausomumą bei žodžio laisvę.

2005 metais stebino ir tai, kad gintis nuo kritikos ir taip riboti žodžio laisvę buvo bandoma ir tapatinantis su Valstybe. Pavyzdžiui, Ministras pirmininkas Algirdas Brazauskas kritiką savo atžvilgiu įvardijo kaip kenkimą Lietuvos įvaizdžiui bei vykdomosios valdžios diskreditavimą. Šis faktas parodė, kad aukščiausiems valstybės vadovams bei jų patarėjams trūksta suvokimo apie demokratinės valstybės bei teisės viršenybės principus.

Nors draudimas persekioti už kritiką įtvirtintas *Lietuvos Konstitucijoje ir Visuomenės informavimo įstatyme*, didžiausią nerimą kelia tai, kad 2005 metais nemažai parlamentarų bei aukštųjų valstybės pareigūnų viešą kritiką jų atžvilgiu vertino kaip destruktivią, antivalstybinę veiklą, kurią reikia pažaboti. „Respublikos“ grupės leidiniuose pasirodžius serijai straipsnių, kuriuose buvo kritikuojama George'o Soroš'o finansuojamų nevyriausybinų organizacijų veikla, daugumą vietų parlamente turinti Darbo partija kreipėsi į specialiąsias tarnybas bei kitas institucijas tam, kad būtų iširta, ar šios organizacijos nekelia grėsmės Lietuvos nacionaliniam saugumui⁵¹. Šokiruojantys buvo aukštųjų valdžios atsto-

vų pareiškimai, kad organizacijos, kurios nėra finansuojamos Lietuvos biudžeto, „jokiu būdu negali kritikuoti šalies valdžios“ ir kad taip elgdamosios jos „kišasi į valstybės vidaus reikalus“⁵². Valdžios atstovai aiškiai parodė, kad jie nesuvokia demokratijos esmės ir demokratinės visuomenės elgesio principų, ypačingai to, kad viešai kritikuodama valdžios atstovus bei jų veiklą visuomenė įgyvendina savo teisę į žodžio laisvę bei teisę dalyvauti šalies valdyme ne tik per išrinktus atstovus, bet ir tiesiogiai.

Teisė neatskleisti informacijos šaltinio

2005 metais Seime buvo parengta ir įregistruota *Visuomenės informavimo įstatymo* pataisa, pagal kurią Generalinis prokuroras tam tikrais atvejais galėtų gauti duomenis apie žurnalisto informacijos šaltinį⁵³.

Tik teismas gali turėti kompetenciją spręsti dėl žurnalisto pareigos atskleisti informacijos šaltinį, kai to reikia teisingumo vykdymui ar to reikalauja kiti reikšmingi interesai. Nors pataisa Seime nebuvo priimta, pats faktas, kad ji buvo pasiūlyta, taip pat demonstruoja nepakankamą politikų teisės į žodžio laisvę bei teisingą teismą turinio supratimą. Teigiama vertintina tai, kad naujasis *Visuomenės informavimo įstatymo pataisų projektas* numato, kad atskleisti informacijos šaltinį žurnalistą įpareigoti gali tik teismas⁵⁴.

Informacijos sklaida

2005 metais Seime buvo užregistruotas *Susirinkimų įstatymo pataisų projektas*, kuriuo siekiama uždrausti rengti susirinkimus, kuriuose demonstruojamos nacistinės Vokietijos, SSRS arba jos sąjunginių respublikų vėliavos ar herbai, nacistinių ar komunistinių organizacijų simboliai, vadovų atvaizdai, uniformos, atliekami šių šalių himnai.

Abejotina ar draudimas viešai demonstruoti sovietinę arba nacistinę simboliką yra suderinamas su asmens saviraiškos laisve, kuri yra įtvirtinta *Lietuvos Konstitucijos* 25 straipsnyje bei *Europos Žmogaus teisių konvencijos* 10 straipsnyje. Šie teisės aktai suteikia žmonėms teisę laisvai reikšti savo įsitikinimus ir skleisti idėjas. Varžyti saviraiškos laisvę galima tik tada, kai tai yra būtina valstybės, visuomenės ir žmonių saugumui bei sveikatai užtikrinti. Už šios simbolikos demonstravimą baudžiamoji atsakomybė numatyta tik tais atvejais, kai tai kelia pavojų valstybės saugumui, kursto rasinę nesantaiką, siekiama pakeisti Lietuvos konstitucinę santvarką, pažeisti šalies suverenitetą, išniekinti valstybės simbolius arba įvykdyti valstybės perversmą. Patraukti asmenį atsakomybėn už niekam pavojaus nekeliantį savo požiūrį į sovietinius ar nacistinius veikėjus išreiškimą arba už simbolių pardavinėjimą ar kitokį platinimą gali būti vertinamas kaip neproporcingas saviraiškos laisvės ribojimas⁵⁵.

2005 metais Konstitucinis Teismas byloje dėl Vyriausybės patvirtinto nutarimo dėl *Viešo naudojimo kompiuterių tinkluose neskelbtinos informacijos kontrolės ir ribojamos viešosios informacijos tvarkos konstitucingumo* pabrėžė, kad Lietuvoje nėra tinkamai sureguliuota informacijos internete sklaida.

2003 metų birželį Valstybės saugumo departamentas (VSD) uždarė interneto svetainę „Kavkazcenter“, vadovaudamasis Vyriausybės nutarimu *Dėl viešo naudojimo kompiuterių tinkluose neskelbtinos informacijos kontrolės ir ribojamos viešosios informacijos tvarkos patvirtinimo*, kaip kurstančią nacionalinę ir religinę nesantaiką. Į Konstitucinį Teismą buvo kreiptasi siekiant išsiaiškinti, ar minėtas Vyriausybės nutarimas, kuriame nustatyta, kad informacijos paslaugų teikėjas privalo nutraukti prieigą prie tarnybinėje stotyje esančios informacijos pagal policijos pareigūnų nustatytus pažeidimus, neprieštaruja *Konstitucijai ir Visuomenės informavimo įstatymui*.

Konstitucinis Teismas nutarime pažymėjo, kad šiuo metu įstatymuose yra įtvirtintas pernelyg bendro pobūdžio teisinis reguliavimas. Nepakankamai atsižvelgiama į interneto, kaip informacijos sklaidos terpės, specifiką. Tai gali sudaryti prielaidas atsirasti ir tokioms teisinėms situacijoms, kai dėl nepakankamo teisinio reguliavimo nebus užtikrinta informacijos laisvė arba, kita vertus, visuomenė nebus ap-

saugota nuo neleistinos informacijos poveikio. Be to, dėl nekontroliuojamo tokios informacijos skleidimo gali būti neapsaugotos ir neapgintos žmogaus teisės ir laisvės⁵⁶.

⁴⁹ Baudžiamojo proceso kodeksas, 154 str.

⁵⁰ Baudžiamojo proceso kodeksas, 155 str.

⁵¹ Demokratijos išauginti veikėjai trypia laisvės idėją, Nerijus Adomaitis, Panorama, 2005 gruodžio 3 d.

⁵² Savaitės žmogus – Viktoras Uspaskich, pirmasis Lietuvoje paklauses „Kas iš tikrųjų darosi mūsų valstybėje?“, Ramunė Vaičiulytė, Respublika, 2005 lapkričio 26 d.

⁵³ Dabartinė Visuomenės informavimo įstatymo redakcija numato, kad viešosios informacijos rengėjas, platintojas, viešosios informacijos rengėjo ir (ar) platintojo savininkas, žurnalistas turi teisę išsaugoti informacijos šaltinio paslaptį, neatskleisti informacijos šaltinio. Dar 2002 metų spalio 23 d. nutarimu Konstitucinis Teismas pripažino, kad demokratinėje valstybėje žurnalisto teisė išsaugoti informacijos šaltinio paslaptį nėra absoliuti. Ji gali būti apribota, kai dėl paskleistos informacijos visuomenėje atsitiko ypatingas įvykis, kuris iškėlė visuomenės interesą aukščiau už laisvę skleisti ir gauti informaciją, interesą pažaboti pareigūnų savivalę, atskleisti nusikaltimus ir piktnaudžiavimus.

⁵⁴ Visuomenės informavimo įstatymo pakeitimo įstatymo projektas, 2005 06 30, XP-658.

⁵⁵ Sovietinės ir nacistinės simbolikos draudimas pažeistų žmogaus teises, ELTA, 2005 rugsėjo 28 d.

⁵⁶ Svetainės „Kavkazcenter“ veikla buvo nutraukta teisėtai, pripažino Konstitucinis Teismas, ELTA, 2005 rugsėjo 19 d.

Diskriminacija, rasizmas, antisemitizmas ir kitos nepakantumo apraiškos

Lietuva ir toliau išlieka viena netolerantiškiausių valstybių Europoje, o nepakantumas tam tikrų etninių ir religinių grupių atstovams bei kitų pažiūrų asmenims didėja. 2005 metų pabaigoje atlikta apklausa atskleidė, kad 31% asmenų nenorėtų gyventi šalia žydų tautybės asmenų (18% daugiau nei 1990 metais). Nenoras gyventi šalia musulmonų išaugo nuo 31% iki 51%, romų – nuo 59% iki 70%, o imigrantų – nuo 15% iki 34%. Galima manyti, kad sumažėjo netolerancijos lygis homoseksualių asmenų atžvilgiu: 2005 metais 66% nenorėjo gyventi šalia jų, o 1990 metais tarp apklaustųjų tokių buvo 87%⁵⁷.

Europos Komisija kovai su rasizmu ir netolerancija (ECRI) pažymi, kad Lietuva neįgyvendina ar nepilnai įgyvendina ankstesnes rekomendacijas, skirtas kovai su rasizmu ir netolerancija. Visuomenės informavimas apie diskriminaciją ir jos apraiškas yra nepakankamas. Kai kurios žiniasklaidos priemonės prisideda kuriant mažumų grupių nariams priešišką atmosferą. Sumažėjo pabėgėlių apsauga. Pažymima, kad Lietuvoje gyvenantys romai ir toliau yra skriaudžiami, kenčia nuo išankstinio nusistatymo ir diskriminacijos įvairiose srityse. Komisijai susirūpinimą kelia besitęsiantys antisemitizmo atvejai. Pažymima, kad priėmus

Lygių galimybių įstatymą teisinė bazė kovai su diskriminacija ir netolerancijos apraiškomis pagerėjo, tačiau ji toliau tobulintina. Ypatingo dėmesio reikalauja tai, kad galiojančios nuostatos dėl kovos su rasizmu apraiškomis yra taikomos nepakankamai⁵⁸.

Romų padėtis

Lietuvoje iš viso gyvena apie 3 tūkst. romų. Mažas jų skaičius reiškia, kad valstybė turėtų būti pajėgi ir finansiniu, ir administraciniu požiūriu suformuoti tokias politikos priemones, kurios padėtų įgyvendinti esminius pokyčius romų gyvenime. Tačiau romų padėtis Lietuvoje negerėja. Romų mažuma yra labiausiai pažeidžiama etninė grupė, jos nariai patiria išankstinį neigiamą visuomenės nusistatymą, jie yra nuolat diskriminuojami daugelyje gyvenimo sričių, įskaitant švietimą, užimtumą, aprūpinimą būstu, sveikatos priežiūrą, asmens dokumentų gavimą.

Valdžios institucijos ne tik nesiima veiksmingų priemonių kovoti su šiais reiškiniais bei mažinti romų atskirtį, bet neteisėtai naudoja prieš juos represines priemones. 2004 metų pabaigoje įvykdytas būstų griovimas Vilniaus miesto Kirtimų gyvenvietėje buvo vienas ryškiausių pastarųjų metų romų teisių pažeidimų Europoje. Nors apie tai, kad buvo grubiai pažeistos romų mažumos teisės konstatavo Lygių galimybių bei Seimo kontroleriai ir Europos Komisija kovai su rasizmu ir netolerancija, Vilniaus savival-

dybės nugriautuose namuose gyvenusios šeimos su mažamečiais vaikais žiemą praleido iš polietileno padarytose palapinėse. Tačiau savavališkai nugriovę romų namus ir tokiu būdu šiurkščiai pažeidę jų teises Vilniaus miesto savivaldybės atstovai iki šiol nenubausti, o vienas iš jų – paaukštintas pareigose⁵⁹.

Nepakankamą visuomenės informavimą apie diskriminaciją, jos apraiškas, nenorą pažeidžiamų grupių atžvilgiu imtis pozityvių priemonių iliustruoja 2005 metais Vilniaus gyventojų, gyvenančių šalia Kirtimų gyvenvietės, kreipimasis į Vilniaus m. savivaldybę, kitas institucijas bei Žmogaus teisių stebėjimo institutą. Kreipimesi itin neigiamai atsiliepiama apie Kirtimų gyvenvietės gyventojus, priekaištaujama, kad romų bendruomenės teisės yra ginamos jų sąskaita ir prašoma ginti jų, o ne romų teises.⁶⁰ Ne kartą kviesti ateiti į Romų visuomenės centrą pasikalbėti, šio kreipimosi autoriai tokia galimybe nepasinaudojo.

2005 metais neigiami tautiniai stereotipai, nukreipti prieš romų mažumą, buvo eskaluojami žiniasklaidoje. Pavyzdžiui, Vilniaus romų gyvenvietėje sudeginus stacionarų policijos postą, žiniasklaidos priemonės skelbė, kad tai padarė romai, nors šios tautybės asmenų sulaikytų įtariamųjų tarpe nebuvo⁶¹. Taip pat buvo išpučiamas narkomanijos paplitimo romų bendruomenėje mastas, nors Vilniaus priklausomybės ligų centro duomenimis 2005

metų pirmoje pusėje apie keturis su puse šimto gyventojų turinčioje Kirtimų romų gyvenvietėje buvo mažiau nei dvidešimt narkotinių medžiagų vartotojų, kurių daugumai buvo teikiama medikų pagalba⁶².

Valdžios institucijos turėtų reaguoti į neigiamų stereotipų eskalavimą, romų teisių pažeidimus bei nedelsiant imtis pozityvių priemonių spręsti daugelį užsisenėjusių problemų.

Net trečdalis Lietuvos romų neturi Lietuvos pilietybės⁶³. Pilietybės arba asmens dokumentų neturėjimas sąlygoja tai, kad romai negali gauti socialinių ar sveikatos apsaugos paslaugų. Asmenims, kurie turi problemų dėl asmens dokumentu (pavyzdžiui, nepratęsus jų galiojimo), jas išspręsti sunku – įskaitant ir tai, kad kartais išaiškėja neprecedentinių atvejų (nėra asmens gimimo dokumentų, nežinoma asmens gimimo vieta), o atskirų institucijų tarnautojai, trūkstant informacijos, vengia priimti sprendimus⁶⁴.

Viena aktualiausių romų bendruomenės problemų lieka išsilavinimas. Daugelis romų yra neraštingi arba mažaraščiai. Tik maža dalis romų turi vidurinį išsilavinimą, o aukštojoje mokykloje šiuo metu studijuoja viena romė⁶⁵. Beveik pusė šiandieninės Lietuvos romų bendruomenės narių yra jaunesni nei 20 metų, todėl išsilavinimas yra ypatingai svarbus, kad jie galėtų integruotis į visuomenę.

Žemas romų išsilavinimas lemia žymiai blogesnę romų padėtį darbo rinkoje. Prie to prisideda visuomenėje susiformavę rasiniai prietarai, pavyzdžiui, kad romai yra nepatikimi darbuotojai. Ieškantis darbuotojo darbdavys ar vykdamas atranką tarpininkas, nematydamas asmens, atrenka besikreipiantį romą ir pasikviečia pokalbiui, tačiau pamatęs, kad jis romas – atsisako priimti jį į darbą. Buvo užfiksuota atvejų, kuomet atsisakyta priimti į darbą pretendenta būtent dėl romams būdingos išvaizdos. Visais atvejais darbams, dėl kurių buvo kreiptasi – siuvėjos, statybininko, indų plovėjos – specialaus pasirengimo nereikėjo⁶⁶.

Prie neigiamų stereotipų plitimo 2005 metais prisidėjo Vilniaus miesto savivaldybė. Buvo paskelbta, kad Kirtimų gyvenvietės gyventojams yra pasiūlyta dirbti viešuosius darbus, tačiau jie jų atsisakė, nes nenori dirbti. Tačiau visuomenei nebuvo pranešta, kad šiuos darbus atlikti romai būtų turėję vykti į kitas miesto vietas. Kai kuriais atvejais užmokestis už darbą nebūtų atpirkęs transporto bilieto iš romų gyvenvietės ir atgal⁶⁷.

Neraštingumas arba žemas raštingumas taip pat sąlygoja, kad nepaisant akivaizdžios diskriminacijos jų atžvilgiu, romai itin retai kreipiasi į Lygių galimybių kontrolierę, o taip pat į teisėsaugos institucijas. Dėl romų diskriminacijos faktų nėra ir teisminių bylų. Retas jų žino, į kokią instituciją reikia kreiptis ir kaip surašyti skundą.

Viena iš svarbesnių problemų yra romų apsirūpinimas būstu, ypač Vilniuje. Vilniaus savivaldybė neturi aiškios Kirtimų gyvenvietės pertvarkymo perspektyvos, o jos veiksmai – romų būsto griovimai bei nuostata „neapgyvendinti tabore nuolat gyventi iš kitų Lietuvos vietovių ir kitų valstybių atvykstančių čigonų ar kitos tautybės asmenų“⁶⁸ – liudija, kad šią gyvenvietę ketinama eliminuoti. Tačiau siūlomos alternatyvos – socialinis būstas bei laikinasis apgyvendinimas nakvynės namuose – nėra adekvačios.

Vilniaus savivaldybės veiksmai, liudijantys apie norą panaikinti Kirtimų gyvenvietę, nėra skaidrūs bei pažeidžia Lietuvos Respublikos įsipareigojimus pagal *Europos tautinių mažumų apsaugos konvenciją*, draudžiančią šalims imtis priemonių, kurios keistų gyventojų santykį tose vietovėse, kuriose gyvena tautinėms mažumoms priklausančios asmenys⁶⁹. Jau keletą metų romai bando įteisinti savo būstus, tačiau ir 2005 metais jie to padaryti negalėjo dėl atsakingų valstybės institucijų bei Vilniaus miesto savivaldybės administracijos pasyvumo, nesiiimant jų kompetencijai priskirtų veiksmų ir priemonių, kurios padėtų išspręsti romų naudojamos žemės ir pastatų Vilniaus mieste įteisinimo klausimus. Ekspertinis tyrimas parodė, kad teisiinių kliūčių legalizuoti Kirtimų gyvenvietės statinius nėra⁷⁰. Atsisakymas spręsti Kirtimų gyventojų prašymus nesuderinamas su *Europos Tarybos Parlamentinės asamblėjos 1993 m. rekomendacija Nr. 1203*, kurioje valsty-

bės narės skatinamos spręsti romų, gyvenančių nepalankiomis socialinėmis sąlygomis, būsto ir apgyvendinimo problemas⁷¹.

Antisemitizmas

2005 metais Lietuvoje pasitaikė antisemitinių idėjų platinimo bei nesantaikos kurstymo atvejų. Balandžio mėnesį buvo paskelbta apie ketinimus kurti nacionaldarbininkų partiją, kuri, anot jos kūrėjo Mindaugo Murzos, „kovotų prieš pasaulio žydiją“. M. Murzos paskelbtoje deklaracijoje pasaulio žydai vadinami žiauriausiu ir klastingiausiu europietiškos rasės ir visos žmonijos priešu bei totalinio karo kurstytojais. Deklaracijoje žadama „pasaulio žydiją nustumti į istorijos šiukšlyną“. Žiniasklaidos duomenimis, ši deklaracija taip pat buvo patalpinta ir laikoma interneto puslapyje⁷². Teigiamai vertintina tai, kad Generalinė prokuratūra dėl šių pareiškimų pradėjo ikiteisminį tyrimą.

2005 metais Lietuvoje užfiksuota ir vandalizmo išpuolių, nukreiptų prieš žydų mažumą. Pasitaikė žydų kapinių, paminklų ir kitų statinių išniekinimo atvejų. Demonstruota ir kitokio pobūdžio tautinė neapykanta – pavyzdžiui, karo aukų pagerbimo dieną baikeriai, dėvintys nacių uniformas, pravažiavo pro žydų bendruomenės namus Vilniuje skanduodami nacistinius šūksnius⁷³. Dėl šio pobūdžio nepakantumo formų trūksta didesnio Lietuvos visuomenės ir politikų dėmesio bei

griežtesnės jų reakcijos. Tai rodo, kad visuomenė bei jos atstovai nevisiškai suvokia pareigą pačiai apsaugoti nuo įvairių radikalizmo bei netolerancijos apraiškų.

Nepakantumas homoseksualiems asmenims

2005 metais Lietuvoje įsigaliojęs *Lygių galimybių įstatymas* uždraudė diskriminaciją dėl seksualinės orientacijos. Nors įsigaliojus minėtam įstatymui atsirado galimybė dėl lytinės orientacijos diskriminuojamiems asmenims kreiptis į Lygių galimybių kontrolierės tarnybą, tokių skundų 2005 metais tarnyba gavo tik du⁷⁴. Kadangi nepakantumas šiai seksualinei mažumai ir 2005 metais buvo didelis, galima daryti išvadą, kad tiek mažai skundų gauta dėl to, kad homoseksualūs asmenys vis dar linkę nutylėti savo lytinę orientaciją arba diskriminacijos faktus jų atžvilgiu.

Susirūpinimą kelia tai, kad 2005 metais nepakantumą homoseksualiems asmenims demonstravo ne tik visuomenė, bet ir jos atstovai Seime. Opozicinės Liberalų ir centro frakcijos narys Vytautas Čepas Seime viešai pavadino gėjus ir lesbietes „visuomenėje pasitaikančiomis anomalijomis“. Lietuvos parlamentarai neigiamai reagavo į planuojamą 2007 metų Tarpautinės lesbiečių ir gėjų asociacijos (ILGA) Europos regiono konferenciją Vilniuje. Nors konferencijoje planuojama aptarti diskriminavimo ir

priekabiavimo darbe, mokyklose ir kaimynystėje, smurto prieš gėjus, būsto, sporto ir kitų viešų paslaugų prieinamumo problemų klausimus, taip pat socialinę ir sveikatos riziką, nelygią teisinę apsaugą, parlamentarų šitikinimu leidimas jiems rengti šį renginį 2007 metais būtų nepateisinamas ir žemintų lietuvių tautą⁷⁵. Tokiu būdu tautos išrinkti atstovai pademonstravo dar ir teisės į žodžio, susivienijimų bei susirinkimų laisvę nesupratimą. Demokratinėje visuomenėje turėtų būti užtikrintos įvairių grupių saviraiškos galimybės, jei jos neprieštarauja valstybės įstatymams ir nekelia grėsmės valstybei, – todėl pagrindo neleisti rengti minėtą renginį Lietuvoje nėra.

Homoseksualių asmenų judėjimą smerkė ir įvairios jaunimo organizacijos, kurios organizavo viešas demonstracijas, kviesdami visuomenę priešintis „visuotiniam homoseksualų puolimui“. Lygių galimybių kontrolierės tarnyba tokią veiklą prilygino nesantikos kurstymui⁷⁶.

2005 metais plačiai nuskambėjo įvykis, kai Lietuvos aklujų ir silpnaregių sąjunga atsisakė išnuomoti patalpas Lietuvos gėjų lygai (LGL). Šios neįgalųjų sąjungos atstovas pareiškė, kad „tokiems“ jie patalpų nenuomosią⁷⁷. Lygių galimybių kontrolierės tarnyba, išnagrinėjusi LGL skundą, pripažino, kad tai buvo netiesioginės diskriminacijos faktas.

Daug neigiamų vertinimų visuomenėje susilaukė tai, kad Gėjų lygos ir jų partnerių parengtas projektas „Atviri ir saugūs darbe“ laimėjo EQUAL programos konkursą ir buvo pradėtas finansuoti Europos Sąjungos bei Lietuvos vyriausybės⁷⁸. Projektas skirtas ištirti seksualinių mažumų diskriminacijos mastą bei kurti darbo vietas ir kovoti su seksualinių mažumų diskriminacija Lietuvoje, tačiau visuomenė neigiamai vertino Vyriausybės indėlį į šią programą, laikydama tai prioritetų nepaisymu⁷⁹. Tokią poziciją palaikė ir politinės partijos, žiniasklaidoje kėlusios sensacines „interesų „konflikto“ teorijas, teigdamos, jog „valdžios struktūrose yra žmonių, kuriems seksualinių mažumų problemos tiek asmeniškai svarbios, kad jiems visai nesunku ramiai numoti ranka į kažkokią demografiją ir tuo labiau neįgaliuosius“⁸⁰. Tenka apgailestauti, kad Lietuvoje iki šiol nesuvokiama, kad tolerancijos ugdymas turi būti viena iš prioritetinių sferų valstybėje, pasižyminčioje vienu aukščiausiu Europoje nepakantumo lygiu įvairioms mažumoms.

Teisinės bazės tobulinimo ir jos veiksmingo panaudojimo būtinumas

Lietuva padarė pastebimą pažangą gerinant kovos su diskriminacija bei netolerancija teisinę bazę. 2005 metais ją ypač sustiprino *Lygių galimybių įstatymo* įsigaliojimas, draudžiantis diskriminaciją dėl amžiaus, lytinės orientacijos, negalios, rasės ar etninės pri-

klausomybės, religijos, įsitikinimų ir kitų Lietuvos Respublikos tarptautinėse sutartyse ar įstatymuose numatytų pagrindų. Lygių galimybių kontrolieriaus institucija gavo teisę nagrinėti ne tik su lyčių lygybe susijusius klausimus, bet ir diskriminaciją dėl rasinės bei etninės kilmės, religinių įsitikinimų bei kitų, minėtame įstatyme numatytų, motyvų. Pernai Lygių galimybių kontrolieriaus tarnyba nagrinėjo 133 galimus diskriminacijos atvejus: gyventojai pateikė 128 skundus bei buvo atlikti 5 tyrimai savo iniciatyva⁸¹.

Tačiau neišnaudotų galimybių plečiant teisinių priemonių arsenalą lieka. Tarp kitų tarptautinių instrumentų, Europos kovos su rasizmu ir netolerancija komisija primygtinai rekomenduoja Lietuvai ratifikuoti *Europos Žmogaus teisių konvencijos protokolą Nr. 12*, draudžiantį bet kokias diskriminacijos formas, bei *Tarptautinės konvencijos dėl visų formų rasinės diskriminacijos panaikinimo* 14 straipsnį, numatantį galimybę kiekvienam suinteresuotam asmeniui arba asmenų grupei pateikti skundus Rasinės diskriminacijos panaikinimo komitetui⁸².

Iki šiol į nacionalinę teisę nėra tinkamai perkelta Europos Sąjungos direktyva, reikalaujanti įgyvendinti vienodų sąlygų taikymo principą asmenims, nepriklausomai nuo jų rasės arba etninės priklausomybės. Direktyva įpareigoja už lygių galimybių pažeidimus nacionaliniuose teisės aktuose

nustatyti veiksmingas, proporcingas ir atgrasančias sankcijas, su galimybe numatyti kompensaciją nukentėjusiajam asmeniui.

Šios direktyvos nuostatas Lietuva į nacionalinę teisę įsipareigojo perkelti iki 2004 metų gegužės 1 dienos, o iki 2005 metų liepos 19 dienos Lietuvos vyriausybė turėjo pateikti Europos Komisijai ataskaitą apie šios direktyvos įgyvendinimą. Šios apžvalgos rašymo metu 2006 metų kovą informacijos apie minėtą ataskaitą nebuvo.

Teisės sistemoje yra aktų, kurie diskriminuoja asmenis etninės kilmės pagrindu. Pavyzdžiui, aiškiai diskriminacinė yra *Pilietybės įstatymo* nuostata, reglamentuojanti Lietuvos pilietybės praradimą. Šis įstatymas numato, kad Lietuvos pilietybė prarandama gavus kitos valstybės pilietybę. Tačiau ši nuostata netaikoma lietuvių kilmės asmenims. Lietuvių kilmės asmenys taip pat atleidžiami nuo valstybės mokesčių prašant leidimo gyventi Lietuvoje. Šitie ir kiti atgyvenusią etninės valstybės sampratą įgyvendinantys teisės aktai turi būti panaikinti.

Nors *Baudžiamasis kodeksas* numato atsakomybę už rasinę diskriminaciją, rasinės neapykantos kurstymą, Lietuva lieka viena iš nedaugelio Europos šalių, kurioje rasinis nusikaltimo motyvas nėra sunkinanti atsakomybę aplinkybė.

Europos kovos su rasizmu ir netolerancija komisija išreikė susirūpinimą dėl esamų baudžiamosios teisės nuostatų veiksmingumo⁸³. Iš tikrųjų, ikiteisminių tyrimų dėl rasinių nusikaltimų Lietuvoje vykdoma mažai, itin mažas skaičius šių bylų pasiekia teismą, informacijos apie asmenis, nuteistus už rasinius nusikaltimus nėra. Viena iš svarbiausių tokios situacijos sąlygų yra nepakankamas teisininkų – advokatų, policijos ir prokuratūros pareigūnų, teisėjų – profesinis pasirošimas. Baudžiamojoje sistemoje dirbantys asmenys turėtų būti informuoti apie būtinumą reaguoti į rasizmo ir kitos netolerancijos apraiškas bei apmokyti tinkamai naudotis ir taikyti esamas teisės normas.

⁵⁷ <http://www.civitas.lt/files/060202%20Lietuviu%20tolerancija%20mazta%20.pdf>.

⁵⁸ Europos Komisija kovai su rasizmu ir netolerancija, Trečioji ataskaita apie Lietuvą, 2005 m., 13 p.

⁵⁹ <http://www.hrmi.lt/news.php?strid=1999&id=3099>.

⁶⁰ Vilniečiai prašo ginti jų, o ne tik romų teises, Atgimimas, 2005 balandžio 14 d.

⁶¹ Taborą sergintys pareigūnai nekalens dantimis, Milda Kuizinaitė, Lietuvos rytas/Sostinė, 2005 sausio 6 d.

⁶² Kuo romai skiriasi nuo čigonų, o šie metai – nuo ankstesnių, Tadas Leončikas, Omni, 2005 kovo 31 d.

⁶³ Europos kovos su rasizmu ir netolerancija komisija, trečioji ataskaita apie Lietuvą, 2005m. 25 p.

⁶⁴ Romai: situacijos apžvalga, ŽTISI, 2005, 13 p.

⁶⁵ Lietuvos romai mokysis įvairių specialybių, BNS, 2005 rugsėjo 28 d.

⁶⁶ Romų diskriminacija užimtumo srityje, ŽTISI, 2005, 6 p.

⁶⁷ Žmogaus teisių ekspertai šaukiasi bausmių Vilniaus valdininkams, pakilusiems prieš taborą, BNS, 2005 rugsėjo 7 d.

⁶⁸ Vilniaus Romų bendruomenės ir šalia taboro esančių teritorijų priežiūros ir saugumo užtikrinimo bei romų segregacijos mažinimo 2005–2010 metų programa. Daugiau žr. <http://kristoforas.tic.lt/VA/doc.aspx?id=30075568>.

⁶⁹ 16 straipsnis: Šalys nesiima tokių priemonių, kurios keistų gyventojų santykį tose vietovėse, kuriose gyvena tautinėms mažumoms priklausantys asmenys, ir apribotų teises bei laisves, išplaukiančias iš šios pagrindų Konvencijos principų. Vilniaus romų būsto problema: teisinė analizė, ŽTISI, TPTC, 2005, 7–8 p.

⁷⁰ Ten pat, 6 p.

⁷¹ <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta93/EREC1203.htm>.

⁷² M. Murza stos prieš teismą dėl išpuolių prieš žydus, Omni, 2005 spalio 29 d.

⁷³ Incidentas Vilniuje, Leonora Abraitytė, Delfi, 2005 gegužės 8 d.

⁷⁴ Oro bučinukai tik kitos lyties asmeniui, BNS, 2006 vasario 14 d.

⁷⁵ V. Aleknaitė-Abramikienė: gėjų ir lesbiečių paradas Lietuvoje pažemintų lietuvių tautą ELTA, 2005 lapkričio 4 d.

⁷⁶ Kas slypi už homoseksualistų reikalaujamų teisių?, Natalija Mogučaja, Vakarų ekspresas, 2005 gruodžio 12 d.

⁷⁷ Homoseksualistai kimba į atlasus akliems, Delfi, 2005 sausio 27 d.

⁷⁸ 1,6 mln. litų parama iš Europos Sąjungos ir Lietuvos Vyriausybės (pastarosios indėlis – 400 tūkstančių litų).

⁷⁹ Lygūs ir lygesni?, Marius Kundrotas, Atgimimas, 2005 vasario 18–24 d.

⁸⁰ Liberaldemokratai: valdžiai gėjai svarbiau už neįgaliuosius, Omni, 2005 sausio 21 d.

⁸¹ Iš viso per 1999–2005 metus tarnyba gavo 453 skundus bei dar atliko 90 tyrimų savo iniciatyva.

Oro bučinukai tik kitos lyties asmeniui, BNS, 2006, vasario 14 d.

⁸² Europos kovos su rasizmu ir netolerancija komisija, trečioji ataskaita apie Lietuvą, 2005, 7 p.

⁸³ Europos kovos su rasizmu ir netolerancija komisija, trečioji ataskaita apie Lietuvą, 2005, 9–11 p.

Moterų teisės

Užimtumo problema

2005 metais viena iš pagrindinių problemų buvo moterų užimtumo užtikrinimas. Anot „TNS Gallup“ tyrimo, paskelbto 2006 metų pradžioje, 67% moterų teigė, kad moterims sudaromos nevienodos sąlygos priimant į darbą. Tik 37% Lietuvos gyventojų mano, kad vyrai ir moterys turi vienodas sąlygas konkuruoti darbo rinkoje. Lyginant su 2004 metais šis rodiklis sumažėjo 6%. 57% moterų mano, kad dirbančių moterų darbo sąlygos yra prastesnės nei vyrų. Respondentai – 65% moterų ir 43% vyrų – pritarė teiginiui, kad moterims nevienodai teisingai atlyginama už jų atliktą darbą. Lietuvoje santykinis moterų darbo užmokestis yra 20% mažesnis nei vyrų (Europos Sąjungos vidurkis – 15% skirtumas). Tačiau Lietuvoje yra susidariusi paradoksali padėtis, kuomet valstybiniame sektoriuje, kur įgyvendinant lyčių lygybės nuostatas konkrečių veiksmų turėtų būti imamasi pirmiausia, moterų ir vyrų darbo užmokesčio skirtumai yra didesni nei privačiame sektoriuje.

Moterų dominuojančiose profesijose atlyginimai yra vidutiniškai mažesni nei vyrų dominuojančiose užimtumo srityse. Be to, darbovietėse išgalėjusios ydingos praktikos ir stereotipai apsunkina moterų profesinę karjerą ir galimybes pagerinti savo materialinę

padėti. Visa tai 2005 metais sąlygojo skurdo feminizacija, menkesnes moterų pensijas ir socialines garantijas.

Rimta kliūtimi moterims siekti karjeros išliko ir seksualinis priekabiavimas. Numatyti teisiniai mechanizmai stokoja veiksmingumo, nes susiduria su visuomenės abejingumu. *Moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymas* draudžia seksualinį priekabiavimą, įrodinėjimo našta perkeldamas atsakovui. Tačiau galutinis sprendimas yra priimamas atsizvelgus į pateiktus įrodymus, kuriuos seksualinio priekabiavimo atveju surinkti būna labai sunku. Priekabiavimas dažniausiai vyksta be liudytojų, dalyvaujant aukai ir priekabiautojui, o visuomenėje gajūs stereotipai atsakomybę dėl taip susiklosčiusios situacijos primesti moterims. Todėl toms, kurios išdrįsta kreiptis pagalbos, dažniausiai prisegama provokatorių etiketė, jos patiria daug neigiamo dėmesio ir aplinkinių spaudimo. Moterų skundai dėl seksualinio priekabiavimo vertinami veikiau kaip noras piktybiškai pakenkti ar greitai išgarsėti, o ne kaip rimta visuomenės problema. Apie taibyloja ir faktas, jog po Lygių galimybių kontrolieriaus tarnybos kreipimosi į prokuratūrą, kai nagrinėjamuose skunduose buvo įtarta esant baudžiamojo nusikaltimo požymių, dviem atvejais ikiteisminiai tyrimai nebuvo pradėti motyvuojant, kad šie atvejai nėra visuomeniškai svarbūs. 2005 metais buvo užregistruoti 3 kreipimaisi, bet 7 bylos nutrauktos.

Oficiali nedarbo statistika nurodo, jog 2006 metų pradžioje moterys sudarė 60% visų bedarbių. Lyginant su darbingo amžiaus gyventojais, bedarbėms sudaro 5,1%, o bedarbiai – 3,2% gyventojų⁸⁴. Tačiau ši statistika neatspindi tiek moterų paslėptos bedarbystės, tiek neformalaus užimtumo ar nevisiško užimtumo. Daugiau moterų nei vyrų yra tarp ilgalaikių, aukštesnį išsilavinimą turinčių bei pagyvenusių bedarbių. Daug moterų užsiima namudine veikla, kur jų ekonominis išnaudojimas ir socialinis pažeidžiamumas tampa nematomas. Ypač sunki šia prasme yra kaimo moterų padėtis.

Diskriminuojamos darbo rinkoje yra nėščios moterys ir moterys, auginančios vaikus. Darbo kodeksas gina kūdikio besilaukiančių ir po motinystės atostogų į darbo rinką grįžtančių moterų teises. Tačiau 2005 metais visuomenėje vis dar vyravo patriarchalinės nuostatos, vaikų socializacijos ir priešžiūros atsakomybę primetančios tik moterims. Jos formuoja darbdavių požiūrį į moteris kaip į „rizikingą“ ir nepatrauklią darbo jėgą. Todėl moterys patiria ne tik darbdavių, bet ir darbuotojų psichologinį priešišumą. Joms kyla kliūčių, siekiant karjeros.

Moterų diskriminacija užimtumo srityje įtakojo ir kitus moterų teisių pažeidimus: smurtą šeimoje, prekybą žmonėmis, seksualinį išnaudojimą.

Padėtis šeimoje

Valstybės socialinės gerovės politika, siekiant kovoti su moterų ir jų vaikų nuskurdinimu, 2005 metais išliko nekryptinga ir neaiški. Viena vertus, finansuojamos moterų integracijos į darbo rinką programos, kita vertus, tuo pat metu propaguojami patriarchališki tariamai tradicinės šeimos idealai, kur vyrui priskiriama materialinė atsakomybė, o moteriai – namų ūkio našta. Joms tenka per 75%.⁸⁵ visų buitės darbų, už kuriuos nėra atlyginama. O tai mažina poilsio valandų skaičių ir galimybes investuoti savo energiją į profesinę karjerą, t.y. į atlyginamą darbą. Tik 1% vyrų ima vaiko priežiūros atostogas, o tai reiškia, kad vaikų socializacija virsta finansine nuobauda moterims⁸⁶. Toks stereotipinis požiūris į lyčių vaidmenis šeimoje ne tik apsunkina moterų konkurencingumą darbo rinkoje, bet ir sukuria prielaidas vienišų motinų diskriminacijai. Galiojantys įstatymai sustiprina šią stigmatizaciją.

Trečdalis vaikų Lietuvoje gimsta neregistruotoje santuokoje, iš jų 19% – vienišų motinų šeimose⁸⁷, kurios, remiantis *Piniginės socialinės paramos mažas pajamas gaunančioms šeimoms (vieniems gyvenantiems asmenims) įstatymu*, negali gauti socialinių išmokų, jeigu teisme neįrodo, kad tėvystės nustatyti neįmanoma. Ši teisinė norma vienišas motinas *a priori* paverčia potencialiomis piktnaudžiautojomis, o taip pat sukuria prie-

laidas labiausiai pažeidžiamos moterų grupės ir jų vaikų diskriminacijai. Užuoat sukūrus teisinius (kompensavimo per mokesčius) mechanizmus, skatinančius vyrus deklaruoti išlaikytinius, valstybė visą atsakomybę dėl vaikų auginimo suverčia moterims, jas stigmatizuodama.

Reprodukcinės teisės

Dėl Katalikų bažnyčios poveikio ir politinės valios stokos 2005 metais vis dar nebuvo priimtas *Reprodukcinės sveikatos ir Dirbtinio apvaisinimo įstatymas*. Tuo būdu Lietuvos įstatymai neužtikrina moterims teisės į šeimos planavimą, saugų nėštumą ir gimdymą, dirbtinį apvaisinimą, medicininį abortą, reprodukcinės sveikatos priežiūrą ir apsaugą, informaciją ir švietimą, įskaitant informaciją apie kontracetinių priemonių bei metodų naudą, riziką ir veiksmingumą, teisės naudotis naujomis, saugiomis, veiksmingomis ir individualiai priimtinomis reprodukcinės sveikatos priežiūros technologijomis.

2005 metais nebuvo skiriamas pakankamas dėmesys moterų sveikatos klausimams, ypač didelį susirūpinimą kėlė kaimo moterų padėtis. Kontraceptikai mažas pajamas turinčioms moterims yra per brangūs, stabdomas medikamentinio aborto įteisinimas. Nėra nuosekliai įgyvendinamos seksualinio, reprodukcinio švietimo ir nepageidaujamo nėštumo prevencijos programos.

Todėl dirbtinis abortas Lietuvoje vis dar išlieka plačiai paplitusiu šeimos planavimo metodu, žymiai viršydamas kitų Europos Sąjungos valstybių rodiklius. Lietuvoje kasmet atliekama apie 20 tūkst. abortų. Net 90% jų sudaro pakartotiniai nėštumų nutraukimai⁸⁸. Daugėja vaikžudystės atvejų.

Smurtas prieš moteris

2005 metais smurtas šeimoje išliko opia problema, kuri nesulaukė deramo valstybinių institucijų dėmesio, ypač savivaldos lygmeniu. Dar nėra parengta *Valstybinė smurto prieš moteris šeimoje mažinimo strategija*. Trūksta žinių, kaip dera galiojančių teisės aktų, skirtų smurto prieš moteris prevencijai, ypač smurtautojo izoliavimui nuo šeimos, veiksmingumas, taikymo praktika ir tobulinimo galimybės. Rimtų abejonių kelia *Baudžiamojo proceso kodekso* 120 ir 132a straipsniuose numatyta išlyga dėl smurtautojo iškeldinimo „jeigu pagrįstai manoma“. Nėra surinkti duomenys apie ekonominius smurto prieš moteris kaštus. 2005 metais aukoms nebuvo teikiama kompleksinė socialinė pagalba. Taip pat nebuvo vykdomas prevencinis darbas su smurtautojais, trūko visuomenės nepakantumą smurtui ugdančių švietamųjų-informacinių programų.

Vilniaus motinos ir vaiko pensionas yra vienintelė savivaldybės lėšomis išlaikoma institucija Lietuvoje, kuri socialinės moterims teikia laikino prie-

globsčio, teisinių konsultacijų, socialinės paramos paslaugas. Kituose Lietuvos regionuose valdžia 2005 metais vis dar neapsiėmė steigti tokio pobūdžio savivaldybės lėšomis išlaikomų institucijų. Smurtą patyrusioms moterims buvo siūloma glaustis jau įsteigtuose nakvynės namuose, vaikus laikinai atidavus globos institucijoms. Savaiame suprantama, kad toks ciniškas, žeminantis ir traumuojantis valdininkų požiūris stabdė moteris nuo bet kurios kovos už savo teises ir vertė taisytis su smurtautojo savivale.

Prekyba moterimis ir mergaitėmis

2005 metais prekybos žmonėmis srityje Lietuva išliko importo, eksporto šalimi ir seksualinio turizmo punktu. Tačiau nėra žinoma, kiek moterų tapo šio nusikaltimo aukomis. Manoma, kad iš Lietuvos per metus išvežama arba išvažiuoja apie 1200 moterų⁸⁹. Ypač daug nerimo kelia tai, kad 2005 metais daugėjo nepilnamečių pardavimo atvejų⁹⁰.

Tačiau Lietuvoje nėra sukurta prekybos žmonėmis aukų integracijos bei institucijų, kovojančių su prekyba žmonėmis, informacijos ir koordinavimo sistemos. Nėra įstatymų, pagal kuriuos aukoms būtų atlyginama žala. 2005 metais įsigaliojo *Smurtiniais nusikaltimais padarytos žalos kompensavimo įstatymas*, tačiau prekybos žmonėmis aukos nėra automatiškai priskiriamos asmenų grupei, kurie/kurios ga-

lėtų tikėtis kompensacijos. Jos neatitinka šiame įstatyme apibrėžtų aukos kriterijų.

Valstybėje nėra sukurta kompiuterizuota žmonių, dingusių be žinios paieškos sistema. Prekybos žmonėmis aukų reintegraciją apsunkina ir ypač neigiamas darbdavių požiūris į jas.

2005 metais buvo priimta *Administracinių teisės pažeidimų kodekso pataisa*, asmeniui, atlygintinai pasinaudojusiam prostitucijos paslaugomis užtraukianti administracinę atsakomybę. Tačiau šių teisinių normų neskubama realizuoti. Žiniasklaidoje ar viešose erdvėse (tarkime, turistus oro uoste sutinkančiuose taksi automobiliuose, viešbučiuose ir netgi Vilniaus savivaldybę pristatančiuose bukletuose) moterys vis dar pateikiamos kaip sekso objektai, informuojama apie galimybę pasinaudoti merginų-palydovių paslaugomis, nurodomi kontaktiniai telefonai.

Šiame kontekste didelį susirūpinimą kelia reklamos, masinės kultūros vaizdiniai, kurie ne tik nuolat reprodukuoja seksualizuotą, preke paverstą moters įvaizdį, bet įtvirtina ir patriarchališkus lyčių stereotipus. Jie nuolat atkuria ir palaiko socialinės elgsenos modelius, kovai su kuriais vėliau kuriamos valstybinės prevencijos programos. Tačiau veikiantys instituciniai lyčių lygybės įgyvendinimo mechanizmai

niekad neturės pakankamai pajėgumų ir lėšų efektyviai skatinti moterų pažangą ir lyčių lygybę, jeigu lygia greta nebus vykdomos nuoseklios švietimo programos ir visuomenės informavimo kampanijos.

⁸⁴ Lietuvos darbo biržos duomenys, http://www.ldb.lt/LDB_Site/index.htm.

⁸⁵ Viešoji nuomonė apie ES ir Lietuvos lyčių politiką. Statistinė analizė, <http://www.gap.lt/vnaes>.

⁸⁶ Lietuvoje siekiama populiarinti tėvystės atostogas, BNS, 2005 birželio 3 d.

⁸⁷ Socialinių tyrimų instituto Demografinių tyrimų centro nepublikuotas pranešimas.

⁸⁸ Moterims – teisė į savo kūną, reikalauja parlamentare, Omni, 2005 kovo 23 d.

⁸⁹ Prekybos žmonėmis prevencija ir kontrolė, http://sos.vrm.lt/mod_richtext.php?pid=2.

⁹⁰ Kuriamas naujas kovos su prekyba žmonėmis padalinys, Justinas Vanagas, Delfi, 2005 spalio 25 d.

Prekybos žmonėmis aukoms – visapusiška pagalba, Vakarų ekspresas, 2005 gruodžio 15 d.

Vaikų teisės

Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstaigos duomenimis, skundų dėl vaiko teisių pažeidimų 2005 metais žymiai padaugėjo – nuo 122 skundų 2004 m. iki 430 skundų 2005 metais. Dar per pirmąjį metų ketvirtį gauta tiek skundų, kiek per visus 2004 metus⁹¹. Dažniausiai pasitaikantys pažeidimai – smurtas prieš vaikus ir nepriežiūra šeimose, vaiko teisių ir teisėtų interesų pažeidimai globos ir ugdymo institucijose, netinkamas vaikų teisių atstovavimas teismuose, bendravimas su atskirai nuo šeimos gyvenančiais vaikais, globos nustatymas.

Valstybės politika vaiko teisių klausimu

Lietuvoje trūksta kryptingos vaiko teisių politikos ir atitinkamų įstaigų konstruktyvaus bendradarbiavimo. Tai pripažinta ir 2005 metais patvirtintoje *Vaiko gerovės valstybės politikos strategijoje ir jos įgyvendinimo priemonių 2005–2012 metams plane*⁹². Į tai dėmesį atkreipė ir Jungtinių Tautų (JT) Vaiko teisių komitetas (Komitetas) savo pastabose dėl antrosios Lietuvos ataskaitos dėl JT *Vaiko teisių konvencijos (Konvencijos) įgyvendinimo*⁹³. Kaip vieną pagrindinių problemų Komitetas įvardijo nepakankamą koordinavimąsi įgyvendinant *Vaiko teisių konvenciją* nacionaliniu ir savivaldybių lygiu. Viena skaudžiausių netinkamo koordinavimo pasekmių – Vaiko teisių apsaugos tarnybų (VTAT) tinklo neefekty-

vumas ir nesugebėjimas operatyviai ir profesionaliai spręsti iškylančias problemas. Pavyzdžiui, 2005 metais dažnai žiniasklaidoje pasirodančios žinutės apie asocialiose šeimose likimo valiai paliktus vaikus ir nepakankamai operatyvų VTAT reagavimą į kritinėse situacijose atsidūrusius vaikus bylojo apie netinkamą VTAT darbo organizavimą. Be kitų vaiko teisių apsaugos sistemos mechanizmų, nuo šių tarnybų darbo efektyvumo taip pat didele dalimi priklauso patiriančių smurtą, gatvėse vaikataujančių, asocialiose šeimose gyvenančių ar dėl kitų priežasčių skurstančių, našlaičių ir beglobių, neįgalių ir seksualiai išnaudojamų vaikų likimai.

Smurtas namuose, mokyklose ir vaikų darželiuose

2005 metais smurtas išliko dominuojančia vaiko teisių problema Lietuvoje. Vaiko apsaugos nuo smurto ir prievartos Lietuvoje sistemos tyrimo ekspertai atskleidė, kad Lietuvoje ne tik nėra tinkamos vaikų apsaugos nuo smurto, bet galiojantys teisės aktai netgi aiškiai neapibrėžia, kas yra smurtas, prievarta ir auka⁹⁴. Nesant aiškių teisinių apibrėžimų, praktikoje vaikų mušimas, ypač kai tokie veiksmai nepalieka žymių ant kūno, yra suprantami kaip „drausminamoji priemonė“. Sekant šia logika, nestiprūs ir vidutinio sunkumo sumušimai tarsi patenka į „pilkąją“ zoną. Tėvai, smurtaujantys prieš savo vaikus, dėl neaiškiai reglamentuoto smurto vertinimo paprastai išvengia teisinės atsakomybės.

Dažniausiai vaikai smurtą patiria šeimose. Paplitusi nuomonė, kad negalima arba nereikia kištis į kitos šeimos reikalus, dažnai sąlygoja šiurkščius ir pasikartojančius vaikų teisių pažeidimus ir nusikaltimus vaikų atžvilgiu⁹⁵. Tai iš dalies sąlygojama įstatymų, pagal kuriuos atsakomybė numatoma tik už nepranešimą apie sunkų nusikaltimą. Lietuvoje reikėtų nedelsiant pritaikyti kitų demokratinių valstybių praktiką, kuomet žinojimas apie smurtą vaiko atžvilgiu ir nepranešimas prilyginamas jo slėpimui ir bendrininkavimui.

2005 metais institucijų reakcija į pažeidimus buvo vangi. Konkrečiais atvejais, netgi turint informacijos apie pažeidimus, veiksmų apskritai nebuvo imamasi⁹⁶. Dažnai net žiauriai tėvų sumušti ar kitaip nuskriausti vaikai buvo vėl ir vėl gražinami tėvų priežiūrai. Pavyzdžiui, 2005 metų pradžioje Biržų rajone į globos namus pateko šeši vienos šeimos vaikai, nors dar prieš metus buvo žinoma apie šioje šeimoje besikartojantį tėvų smurtą prieš vaikus bei vaikų marinimą badu⁹⁷.

2005 metais į viešumą iškilo smurto bei patyčių prieš vaikus mokyklose problema. Mokyklų darbuotojai teigia, kad patyčios ir smurtas tarp vaikų tapo žiauresnis ir rafinuotesnis, fizinis papildomas psichologiniu⁹⁸. Kauno Pirėnų mokykloje keturi aštuntokai įtarti per pertrauką sumušę savo bendraamžį, nufilmavę egzekuciją ir ją demonstravę vyresniesiems⁹⁹. Tačiau dažnai

smurto ir patyčių atvejai yra slepiami, idant nesuteršti gero mokyklos vardo. 2005 metais smurto atvejų užfiksuota ir vaikų darželiuose-lopšeliuose¹⁰⁰.

Daugelį aptartų problemų dar labiau gilina Lietuvos visuomenės nebrandumas bei neišprusimas vaiko teisių srityje. Tai iliustruoja tiek polinkis mušti savo vaikus, tiek požiūris į smurtaujančius vaikus. Nėra gilinamasi į realias smurto priežastis, o dažniausiai teigiama, kad tai yra perdėtai vaikus ginančių įstatymų pasekmės¹⁰¹. Dėl akivaizdžiai ydingos vyraujančios visuomenės nuomonės kyla abejonų, ar teisingai formuojama valstybės vaiko teisių politika, ir ar tokia apskritai yra. Rekomenduotina neatidėliojant pradėti visuomenės švietimo vaiko teisių klausimais programą.

Gatvės vaikai

Gatvės vaikai galėtų būti vertinami kaip labiausiai probleminė ir labiausiai pažeidžiama Lietuvos vaikų dalis: dauguma šių vaikų vartoja alkoholį, rūkalus ir narkotikus, yra patyrę fizinę ir seksualinę prievartą, net 49% mergaičių ir 28,3% berniukų bandė bent kartą žudytis¹⁰². Deja, iki šiol nėra atlikta jokia gatvės vaikų padėties analizė nacionaliniu lygiu, taigi nėra ir strategijos bei jos įgyvendinimo plano. Dar daugiau, *Vaiko gerovės valstybės politikos strategijoje ir jos įgyvendinimo priemonių 2005–2012 m. plane* atskirai apie gatvės vaikus net neužsimenama.

Oficiali statistika, rodanti, kad mokyklas nelankančių vaikų mažėja, neatskleidžia realios padėties. Į oficialią statistiką įtraukiami tik iš mokyklos sąrašų išbraukti vaikai, neįskaitant vaikų, kurie mokykloje pasirodo kartą per savaitę ar kartą per mėnesį. Iš tiesų vaikataujančių vaikų daugėja, nors problemos mastas iki šiol nėra žinomas.

Vaikai asocialiose šeimose

Tyrimai rodo, kad net apie 5 procentus Lietuvos vaikų gyvena apleistose šeimose. Lietuvos vaikų skurdo lygis – didžiausias tarp Baltijos šalių¹⁰³. 2005 metais į rizikos sąrašą įrašyta 18,000 šeimų.¹⁰⁴ 2004 metais tokių šeimų buvo beveik 20,000. Turint galvoje, kad vaikų skaičius visų šalies gyventojų atžvilgiu taip pat mažėja, rizikos šeimų skaičiaus sumažėjimas nėra ženklus. Juolab, kad santykinai daugėja tėvų nesirūpinimo vaikais atvejų. Todėl dažniau apribojamos tėvų teisės ir vaikai patalpinami globos įstaigose.

Nepakankamas socialinių paslaugų problemiškomis šeimoms tinklas. Socialinės rizikos atvejais socialiniai darbuotojai dažniausiai tiesiog paima vaiką iš šeimos ir apgyvendina jį stacionarioje socialinių paslaugų įstaigoje. Vaiko teisių apsaugos tarnybos šią funkciją vykdo tik iš dalies, – teigiama, kad tokie veiksmai nelieka laiko, nes didžiąją laiko dalį darbuotojai yra priversti skirti atstovavimui teismuose bei kitiems administraciniams darbams atlikti. Paramos šeimai centrai kol kas veikia tik kai kuriose savivaldybėse¹⁰⁵.

2005 metais buvo pradėtas rengti naujos redakcijos *Socialinių paslaugų įstatymo projektas*. Tikimasi, kad jame nemažai dėmesio bus skiriama socialinių paslaugų šeimai sistemos tobulinimui.

Viešoji globa

2005 metais išliko jau anksčiau minėtos pagrindinės su globos įstaigomis susijusios problemos: nacionaliniu lygmeniu – nevykdomas globos namų decentralizavimas, vidiniu sistemos lygmeniu – kvalifikuotų ugdymo specialistų bei psichologų trūkumas¹⁰⁶. 2005 metais darbuotojų trūkumo problema tapo dar opesnė – dažnai globos namams skiriami nepilni tam tikrų pareigybių etatai, trūksta įvairių specialistų. Žinant, kad personalo kaita šiose įstaigose yra minimali (dauguma darbuotojų čia dirba jau po 20–30 metų), už keleto metų, esant panašioms tendencijoms darbo rinkoje, situacija gali dar pablogėti.

Kitas neigiamas „seno“ kolektyvo bruožas – atgyvenę ir neretai pasitaikantys nepriimtini darbo su vaikais metodai, vaiko teisių nepaisymas. Pavyzdžiui, 2005 metų vasario mėnesį Vaiko teisių apsaugos kontrolierė konstatavo vaikų globos namuose prieš vaikus naudojamą fizinį ir psichologinį smurtą. Be to, išaiškinta, kad darbuotojai į namus išsineša maistą, globos namų patalpose labai šalta, trūksta būtiniausių vaistų. Deja, tokiais atvejais kontrolierės galios yra ribotos – ji tegali kreiptis į steigėją (apskritį arba savivaldybę) ir siūlyti imtis veiksmų¹⁰⁷.

2005 metais vaikų skaičius įvairaus tipo vaikų globos įstaigose išaugo. Pagrindinė vaikų apgyvendinimo globos įstaigose priežastis buvo tėvų nesirūpinimas savo vaikais – tik 1 iš 13 globos įstaigose apgyvendintų vaikų buvo našlaitis. Tai tik patvirtina jau aptartą socialinės paramos probleminėms šeimoms neefektyvumo problemą.

Retas vaikas, patekęs į globos namus, vėliau sugrįžta į šeimą. Socialines paslaugas teikiančių tarnybų darbas su vaiko šeima jam patekus į globos namus tampa minimalus. Šeima nėra skatinama siekti susigrąžinti vaiką iš globos namų. Suvokimas, kad su vaiko patalpinimu į globos įstaigą problema yra išsprendžiama, užkerta kelią vaiko reintegracijai į šeimą, o tuo pačiu ir į visuomenę. Pilnametystės sulaukusių globos įstaigų globotinių integravimasis į visuomenę dažniausiai yra problemiškas – jaunuoliai neturi nei reikiamų įgūdžių, nei sąlygų prisitaikyti visuomenėje ir gyventi pilnavertį gyvenimą. Tai ypač pasakytina apie įvairios formos negalią turinčius vaikus.

Neįgalių vaikų ugdymas

Lietuvoje ir 2005 metais nebuvo užtikrinti neįgalių vaikų specialieji ugdymo poreikiai: nepritaikyta ugdymo įstaigų aplinka ir mokymo/ugdymo programos. Vaikai su judėjimo negalia dažniausiai mokomi namuose¹⁰⁸.

2004–2005 mokslo metais dieninėse bendrojo lavinimo mokyklose mokėsi

545,3 tūkst. mokinių, iš jų 58,5 tūkst. buvo nustatyti įvairūs sveikatos sutrikimai ir 51 970 vaikai buvo integruoti į bendrojo lavinimo klases. Kadangi dauguma mokyklų neturi klasių, kuriose specialiųjų poreikių vaikai būtų mokomi pagal specialiąją programą, kyla klausimas, ar tai atitinka vaiko interesus. Specialistai pastebi, kad bendrojo lavinimo klasėse su specialiaisiais poreikiais besimokantys vaikai ženkliai atsilieka nuo savo bendraamžių. Netgi vėliau perkelti į specialiąsias mokyklas, jie ilgą laiką vežasi kitus pagal specialiąją programą besimokančius bendraamžius. Neabejojama, kad šiandien vaikus su specialiaisiais poreikiais bendrojo lavinimo mokyklose stengiamasi išlaikyti todėl, kad jie 'atsineša' didesnę mokinio krepšelių.

Norint, kad vaikų su specialiaisiais poreikiais integracija į bendrojo lavinimo mokyklas būtų sėkminga, o ne žalinga patiems vaikams, pirmiausia reikia sudaryti galimybes pedagogams įgyti žinių ir įgūdžių darbui su vaikais su specialiaisiais poreikiais bei sudaryti adekvačias šių vaikų poreikiams mokymosi/ugdymo programas.

Seksualinis išnaudojimas

Jauname amžiuje seksualinę prievartą patyręs vaikas yra psichologiškai traumuojamas ir įbauginamas visam gyvenimui. Dar labiau pažeidžiami – įvairios formos negalią turintys vaikai. Tačiau, kaip ir anksčiau, dėl negaty-

vaus pareigūnų požiūrio į seksualinę prievartą patyrusius vaikus bei nepilnametes prostitutas, vaikai vengia kreiptis į teisėsaugos institucijas. Dėl įvairių priežasčių seksualinio išnaudojimo aukos dažniausiai vengia arba neturi galimybių kreiptis pagalbos ir į kitas tarnybas¹⁰⁹.

2005 metais su seksualinio priekabiavimo ir išnaudojimo apraiškomis buvo dažniau susiduriama ir viešose vietose. Pedofilai dažnai nusitaiko į mažamečius vaikus, kuriuos užkalbina gatvėje, darželyje, mokykloje ar kitur¹¹⁰.

Eilė teismo sprendimų iliustruoja, kad *Baudžiamajame Kodekse* (BK) tvirkintojams numatytos per mažos bausmės¹¹¹. BK numatyta iki 2 metų laisvės atėmimo bausmė už vaikų tvirkinimą ir tik piniginė bauda, jei nusikaltėlis pripažįsta savo kaltę. Asmuo (arba juridinis asmuo), siekęs, kad nukentėjęs būtų įtrauktas į prostituciją ar būtų pelnomasi iš šio asmens prostitucijos arba jis būtų išnaudojamas pornografijai ar priverstiniam darbui, baudžiamas laisvės atėmimu nuo dvejų iki dešimties metų¹¹².

JT Vaiko teisių komiteto pastabose dėl antrosios Lietuvos ataskaitos dėl JT Vaiko teisių konvencijos įgyvendinimo pažymima, kad Lietuvos nacionalinėje teisėje nėra nuostatos, kuri nurodytų, kokiame amžiuje asmuo yra atsakingas už savo seksualinius santykius. Komitetas taip pat išreiškė

susirūpinimą, kad šalyje nėra pakankamai teisėjų, dirbančių su paauglių bylomis. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad Lietuvoje vaikai iki teismo pradžios gali būti ilgai laikomi policijos nuovadose.

Nepaisant patvirtintos *Prekybos žmonėmis prevencijos bei kontrolės 2005–2008 metų programos*, prekybos vaikais iki 18 metų amžiaus mastai nesumažėjo. Lietuvoje iki šiol nėra patikimų duomenų apie prekybos žmonėmis aukas¹¹³. Tarptautinės Migracijos Organizacijos Vilniaus skyriaus duomenimis, net 16% prekybos žmonėmis aukų yra nepilnametės merginos¹¹⁴.

2005 metais žurnalistinis tyrimas atskleidė, kad kai kurios Lietuvoje veikiančios firmos, prisidengdamos modelių agentūros vardu ir veikla, nevaržomai užsiima žmonių, ypač nepilnamečių merginų, eksportu į kitų valstybių viešnamius¹¹⁵.

Psichologinė pagalba vaikams

2005 metais Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstaigoje atlikus Psichologinės pagalbos vaikams ir jų šeimoms situacijos Lietuvoje apibendrinimą paaiškėjo, kad Lietuvoje akivaizdžiai trūksta psichologinės pagalbos vaikams, nėra informacijos apie psichologinės pagalbos teikimą koordinavimo¹¹⁶. Mokyklose trūksta specialistų psichologų, nėra pakankamos in-

formacijos apie psichologinės pagalbos teikimą kitose įstaigose. Apibendrinime pažymėta, kad kaimų, miestelių ir atokesnių vietovių gyventojams psichologinė pagalba vaikams ir jų šeimoms yra sunkiai pasiekama, nes pedagoginės psichologinės tarnybos, psichikos sveikatos ir krizių centrai yra didesniuose miestuose bei rajonų centruose. Jokia psichologinė pagalba vaikams ir šeimai nesuteikiama ir policijos įstaigose¹¹⁷.

Negatyvus žiniasklaidos poveikis

Įvairiose žiniasklaidos priemonėse publikuojama netinkamo turinio informacija daro didelę žalą nepilnamečių fiziniam, protiniam ir doroviniam vystymuisi. Viešai pateikiamos paaugliams prieinamos informacijos turinį Lietuvoje reguliuoja *Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas*.

Minėtas įstatymas 2005 metais buvo sistemingai pažeidinėjamas – žurnalistų etikos inspektorius atkreipė dėmesį į eilę šio įstatymo reikalavimų neatitinkančių publikacijų ir pareikalavo, kad *Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas* ateityje nebūtų pažeidžiamas¹¹⁸.

Žurnalistų etikos inspektorius taip pat atkreipė dėmesį į tai, kad Lietuvoje nėra institucijos, kuri būtų tiesiogiai atsakinga už interneto kontrolę. Be to, nėra techninių priemonių žalingai in-

formacijai internete riboti. Lietuvoje pornografijos problema internete susirūpinta vos prieš kelerius metus. Tačiau pripažįstama, kad viešosios informacijos reguliavimas internete yra nepakankamas ir nenuoseklus¹¹⁹. Pavyzdžiui, didelė dalis vaikų, naudodamiesi internetu namuose, naršo po pornografinio turinio puslapius; tuo tarpu jų tėvai nežino, kaip tokiose situacijose elgtis ir paprasčiausiai nekreipia į tai dėmesio.

¹¹⁷ LR Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstaigos informacinis biuletenis, 2005 sausis–kovas, Nr. 1.

¹¹⁸ Dėl vaiko gerovės valstybės politikos strategijos ir jos įgyvendinimo priemonių 2005–2012 metų plano patvirtinimo. Lietuvos Respublikos Seimas, Vilnius, 2005 vasario 17 d.

¹¹⁹ Jungtinių Tautų (JT) Vaiko teisių komiteto pastabos dėl antrosios Lietuvos ataskaitos dėl JT Vaiko teisių konvencijos (Konvencijos) įgyvendinimo. 2006 vasario 27 d.

¹²⁰ Vaikų apsaugos nuo smurto sistema – neveiksminga, ELTA, 2005 rugsėjo 13 d.

¹²¹ Vaiko globa tampa pasipelnymu, Lietuvos Rytas, 2005 sausio 6 d.

¹²² Vyrškiškis be gailėsčio mušė tris savo vaikus, Lietuvos Rytas, 2005 gruodžio 20 d.

¹²³ Valdžia neskubėjo iš tėvų pragaro gelbėti vaikų, Lietuvos Rytas, 2005 sausio 6 d.

¹²⁴ Mokykloje adatomis subadyti moksleiviai, Bernardinai, 2005 sausio 28 d.

¹²⁵ Mokykloje aštuntokui surengta egzekucija, Lietuvos žinios, 2005 lapkričio 23 d.

¹⁰⁰ Vaikai buvo verčiami valgyti jų pačių išvemtą košę, jų galvos buvo grūdamos į klozetą ar kišamos auklėtojai po sijonu, mažyliai buvo klupdomi ant kelių bei verčiami laikyti rankose virš galvos taburetę. Auklėtoja kaltinama darželių pavertusi kankinimų kamera, Vakarų ekspresas, 2005 kovo 16 d.

¹⁰¹ Pavyzdžiui, dienraštyje Klaipėda publikuotame straipsnyje apie bendramokslis skriaudžiantį vienuolikametį, žurnalistės pozicija taip pat atspindi agresyviais visuomenės nuostatas: „Dėl nebaudžiamumo kalti ir iki kvailumo nepilnamečius saugantys įstatymai“ – teigia straipsnio autorė. Neatsižvelgiama į tame pačiame straipsnyje pateikiamus faktus apie vaikystėje vaiko patirtą smurtą. Straipsnio skaitytojų komentarai taip pat vienareikšmiški – siūloma vaiką sumušti ar kitaip pažeminti, izoliuoti laisvės atėmimo ar psichikos sveikatos priežiūros įstaigoje ir pan. Klasėje – bendramokslio teroras, Klaipėda, 2006 kovo 2 d.

¹⁰² L. Bulotaitė, A. G. Davidavičienė, A. Leka-revičiūtė, L. Trakinskienė, Gatvės vaikų, esančių institucijose, svaiginančių medžiagų vartojimo ir seksualinio elgesio greitas įvertinimas bei atsakas, Vilnius, 2000.

¹⁰³ Tarp Baltijos šalių Lietuvoje vaikų skurdo lygis didžiausias, Lietuvos radijas, 2005 sausio 28 d.

¹⁰⁴ R. Šalaševičiūtė: Europoje iš vaikų labiausiai tyčiojamasi Lietuvoje. Omni, 2005 kovo 21 d.

¹⁰⁵ Dėl vaiko gerovės valstybės politikos strategijos ir jos įgyvendinimo priemonių 2005–2012 metų plano patvirtinimo. Lietuvos Respublikos Seimas, Vilnius, 2005 vasario 17 d.

¹⁰⁶ Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje: Apžvalga, ŽTŠI, 2004.

¹⁰⁷ Globos namuose skriaudžiami vaikai. Lietuvos radijas, 2005 vasario 2 d.

¹⁰⁸ Dėl vaiko gerovės valstybės politikos strategijos ir jos įgyvendinimo priemonių 2005–2012 metų plano patvirtinimo. Lietuvos Respublikos Seimas, Vilnius, 2005 vasario 17 d.

¹⁰⁹ Neįgali mergaitė tapo iškrypėlio tėvo auka, ELTA, 2005 liepos 5 d.

¹¹⁰ Aprašytas atvejis, kuomet klaipėdietis pedofilas „už fotosesiją“ vaikams siūlydavo po 5 litus ir juos nuogus fotografuodavo. Klaipėdoje – pedofilijos banga, Vakarų ekspresas, 2005 rugpjūčio 25 d.

¹¹¹ Mažametę mergaitę tvirkinusiam vyrui, kuris dar prieš tai buvo 5 kartus teistas už panašius nusikaltimus, skirta 6 mėnesių laisvės atėmimo bausmė, vykdymą atidedant 1 metams. Motina savo mažametę dukterį iškeitė į tvirkintoją, Lietuvos rytas, 2005 sausio 19 d.

¹¹² Baudžiamasis kodeksas, 147 str.

¹¹³ Jungtinių Tautų (JT) Vaiko teisių komiteto pastabose dėl antrosios Lietuvos ataskaitos dėl JT Vaiko teisių konvencijos (Konvencijos) įgyvendinimo, 2006 vasario 27 d.

¹¹⁴ Tarptautinės Migracijos Organizacijos tyrimas, 2005.

¹¹⁵ Seimo narės O. Valiukevičiūtės pranešimas: „Ar Lietuvos policija pajėgia sustabdyti vaikų eksportą ir seksualinį išnaudojimą?“ BNS, 2005 spalio 24 d.

¹¹⁶ Vaiko teisių apsaugos kontrolieriaus įstai-gos tyrimas – Psichologinės pagalbos vaikams ir jų šeimoms situacijos Lietuvoje apibendrinimas, 2005 lapkričio 18 d.

¹¹⁷ Ten pat.

¹¹⁸ Žurnalistų etikos inspektoriaus pranešimas apie priimtą sprendimą, BNS, 2005 rugsėjo 22 d.

¹¹⁹ Kovą su pornografija Lietuva pralaimi į vi-nus vartus, Vakarų ekspresas, 2005 sausio 18 d.

Policija ir žmogaus teisės

Vertinant 2005 metų policijos įstaigų veiklą iš žmogaus teisių pozicijų tenka konstatuoti, jog ankstesniais metais paminėtos problemos¹²⁰ nesprendžiamos. Netinkama kadruų politika, blogos darbo sąlygos policijos komisariatuose ir nuovadose, nepakankamas žemutinės ir vidurinės grandies pareigūnų darbo apmokėjimas sąlygoja žemą profesinės etikos lygį, žmogaus teisių pažeidimus ir gyventojų nepasitikimą policija. Reprezentatyvios apklausos rodo, jog 2005 metais policijos pareigūnais pasitikėjo apie 8% Lietuvos gyventojų, nepasitikėjo – 53%¹²¹.

Netinkama kadruų politika, darbo organizavimas ir apmokėjimas

Lietuvoje 100 000 gyventojų tenka daugiau kaip 500 policijos pareigūnų, tuo tarpu ES šalyse 100 000 gyventojų tenka apie 333 policininkai¹²². Tačiau Lietuvoje paskirstymas tarp žemutinės, vidurinės, aukštesniosios bei aukščiausiosios grandžių yra neracionalus. Nepaisant aukštesnio pareigūnų vidurkio, dviejų žemesnių grandžių policininkų trūksta. Tai ypač pasakytina apie žemutinės grandies – apylinkės inspektorius, patrulius, kitų tiesiogiai gyventojams teikiančių paslaugas – pareigūnus. 2005 metų pabaigoje policijos pareigūnų trūkumas daugelyje policijos komisariatų perkopė 11% ribą, o šalyje stigo beveik 1500 policijos pareigūnų¹²³. Akmenės

rajone, kuriame gyvena 29 000 gyventojų, dirba 3 apylinkės inspektorai¹²⁴.

Maži atlyginimai bei tinkamų darbo sąlygų ir įrankių stoka – miestų, rajonų komisariatų darbuotojai dažnai yra priversti dirbti avarinės būklės patalpose, nuolat stinga popieriaus, benzino, biuro įrangos ir kitų reikmių – verčia juos ieškotis kito darbo. Palikusių policiją vietas užima vis mažiau išsilavinęs ir profesionaliai neparuoštas jaunimas¹²⁵, todėl daugėja teisės ir drausmės pažeidimų.

2005 metais pasitaikė nemažai atvejų, kai dėl piktnaudžiavimo alkoholiu policijos pareigūnai padarė prieš piliečių turtą ir asmenį nukreiptas nusikalstamas veikas. Pavyzdžiui, Šiauliuose dėl girtos policijos pareigūno kaltės įvykdyta avarija, kurios metu žuvo septyniolikmetė mergina¹²⁶. Vidaus reikalų ministras bei Policijos departamento vadovybė taip pat pripažino, kad vis daugiau neblaivių policijos pareigūnų sėda už automobilio vairo¹²⁷.

Policininkai dažnai skyrė baudas nepakankamai informuodami pažeidėjus apie surašytų dokumentų turinį ir atsirandančias pasekmes. Buvo atvejų, kai apie paskirtą baudą asmenys sužinojo iš antstolių pranešimų, kuriuose buvo raginama ją sumokėti. Šiuo atveju reikalaujama sumokėti suma, kuri, dėl prisidėjusių vykdymo išlaidų, buvo išaugusi du ar tris kartus¹²⁸.

Lietuvoje yra nepagrįstai didelis aukščiausios grandies policijos pareigūnų skaičius. Be to, jiems yra mokami neproporcingai dideli darbo atlyginimai. Pavyzdžiui, Policijos departamento darbuotojams, kurie vykdo aptarnaujančias funkcijas, yra suteikti policijos pareigūnų laipsniai, už kuriuos mokami priedai.

2005 metais buvo paviešinti specialistų pasiūlymai policijos darbo efektyvumui pagerinti¹²⁹. Policijos departamentas turėtų jais pasinaudoti ir nedelsiant peržiūrėti policijos sistemos darbo organizavimą – sumažinti valdymo ir administracinį aparatą, padidinti žemutinės grandies policininkų skaičių, pasirūpinti tinkama naujai ateinančių pareigūnų atranka, perskirstyti darbo apmokėjimo fondą žemesniųjų grandžių naudai, modernizuoti materialinę-techninę infrastruktūrą.

Pareigūnų smurto ar kito netinkamo elgesio problema

2005 metais Seimo kontrolieriai konstatavo, kad žmogaus teisių pažeidimų, tame tarpe nežmoniško ir žiauraus policijos pareigūnų elgesio atvejų, Lietuvoje nemažėja¹³⁰.

Užfiksuota kelių policijos pareigūnų neteisėto smurtavimo bei tyčiojimosi iš vairuotojų ir keleivių atvejų. Žiniasklaida pranešė apie atvejį, kai policininkai smurtavo prieš jauną vairuotoją ir

tyčiojosi iš jo nėsčios žmonos, kuri buvo parklupdyta ant šlapios žemės, o vėliau priversta su kambarinėmis šlepetėmis eiti kelis kilometrus į namus policininkams atnešti dokumentus¹³¹. Kitas visuomenės dėmesio sulaukęs atvejis nutiko Neringoje, kur į policijos pareigūno automobilį atsitrenkusiam asmeniui atsisakius išlipti iš savo automobilio, pareigūnas išdaužė jo automobilio langus ir į saloną pripurškė dujų¹³².

Žiauraus pareigūnų elgesio atvejų užfiksuota ir policijos areštinėse. Kėdainių rajono apylinkės prokuratūra pradėjo ikiteisminį tyrimą dėl policijos pareigūnų smurtavimo prieš pilietį R. S., kuris skundėsi, kad areštinėje policijos pareigūnų jis buvo spardomas, mušamas, ir krečiamas elektros srove. Žiniasklaida informavo apie atvejį, kai nusikaltimo padarymu įtariamasis asmuo, turintis I grupės invalidumą, be būtinų vaistų parą buvo laikomas policijos areštinėje. Šią situaciją komentavęs Seimo kontrolierius pripažino, kad Lietuvoje ikiteisminio tyrimo pareigūnai dažnai viršija savo įgaliojimus, todėl pažeidžiamos žmogaus teisės¹³³.

Įtariama, kad areštuoti asmenys yra išnaudojami. 2005 metais buvo iškelta baudžiamoji byla buvusiam Vilniaus policijos vadovui Erikui Kaliačiui, kuris įtariamasis net 2 metus savo sodyboje priverstiniu darbu išnaudojęs areštuotuosius asmenis. Teigiama, kad

dirbti buvo verčiami už administracinius nusizengimus nubausti asmenys – laiku nesusimokėję baudų vairuotojai, bausti už greičio viršijimą, ar turgaus prekeiviai, neturėję prekybai reikiamų leidimų¹³⁴.

Policijos areštinių problema

Ne pirmi metai bandoma atkreipti valdžios atstovų dėmesį į areštinių modernizavimo ir sulaikytųjų saugumo užtikrinimo būtinumą¹³⁵. Nors tam tikra pažanga padaryta, daugelis problemų lieka neišspręstos. Iš Lietuvoje esančių 46 policijos komisariatų areštinių tik dešimtyje sąlygos yra tinkamos. Seimo kontrolieriaus teigimu, dalis areštinių visai neturėtų būti naudojamos, kadangi sąlygos ten nežmoniškos ir žeminančios žmogaus orumą¹³⁶.

Neužtikrinama tinkama areštuotų asmenų priežiūra. Pavyzdžiui, Anykščių rajono policijos komisariato areštinėje pasikorė kelių nusikaltimų padarymu įtartas 30 metų vyras. Kameroje vienas laikomas vyras pasikorė iš paklodės pasidaręs kilpą¹³⁷.

¹²⁰ Žr. Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje. Apžvalga, ŽTISI, 2005, ir Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje. Apžvalga, ŽTISI, 2004.

¹²¹ Lietuva labiausiai pasitiki notarais, nepasitiki antstoliais, Delfi, 2005 rugpjūčio 22 d.

„Spinter tyrimai“ 2005-08-13d. Gyventojų apklausa, kurioje buvo vertinamos Lietuvos teisinės institucijos N=1007.

¹²² Policija: išpūsta struktūra, nepakeliamos darbo sąlygos ir maži atlyginimai, „Keliai. Mašinos. Žmonės“, LTV, 2005 lapkričio 10 d.

¹²³ Policijos departamento duomenimis policijos pareigūnų trūkumas itin didelis Telšiuose, kur trūksta 29,8 proc. pareigūnų, Kelmėje – 25,5 proc., Skuode – 21,4 proc.

¹²⁴ R. Arbušis. Pareigūnai meta darbą, Ekstra žinios, 2006 vasario 4 d.

¹²⁵ Policija: išpūsta struktūra, nepakeliamos darbo sąlygos ir maži atlyginimai. „Keliai. Mašinos. Žmonės“, LTV, 2005 lapkričio 10 d.

¹²⁶ Girti angelai sargai, I. Baubinaitė, Delfi, 2005 birželio 6 d.

¹²⁷ Vidaus reikalų ministrui rūpestį kelia policijos pareigūnų elgesys, 2005 vasario 22 d., www.vrm.lt.

¹²⁸ Pavyzdžiui piliečiui T. buvo paskirta bauda, apie kurią jis nieko nežinojo. Vėliau antstoliai informavo, jog jam paskirta 125 Lt bauda, tačiau jis turi sumokėti 237 Lt, kadangi prisideda antstolio vykdymo išlaidos. „Policininkams rūpi tik bausti“, L. Gelaitė, Ekstra žinios, 2005 birželio 11 d.

¹²⁹ Žr., pavyzdžiui, Neefektyviai organizuota policijos struktūra – mokesčių mokėtojų lėšų švaistymas, Naujos viešosios vadybos fondas, http://www.nvv.lt/index.php?option=com_content&task=view&id=20&Itemid=23&lang=lt.

¹³⁰ Seimo kontrolierius pradėjo tyrimą dėl patrulių smurto, BNS, 2005 lapkričio 17 d.

¹³¹ Ten pat.

¹³² Neringos policininkas incidentą aiškino lazda ir dujomis, „Vakarų ekspresas“, 2005 kovo 25 d.

¹³³ TV laida inicijavo Seimo kontrolieriaus tyrimą, Omni, 2005 gegužės 23 d.

¹³⁴ E.Kaliačius iš policijos nori prisiteisti 1 Lt, BNS, 2006 balandžio mėn. 4 d.

¹³⁵ Plačiau žiūrėti: Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje: Apžvalga, ŽTISI, 2005, ir Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje: Apžvalga, ŽTISI, 2004.

¹³⁶ Policijos areštinėse – blogiau nei kalėjimuose, Lietuvos žinios, 2005 rugpjūčio 4 d.

¹³⁷ Anykščių policijos areštinėje nusižudė su laikytasis, BNS, 2005 kovo 15 d.

Nuteistų asmenų teisės

Pagrindinės problemos 2005 metais buvo netinkamos sąlygos bei žmogaus teisių neužtikrinimas įkalinimo įstaigose, netinkamas nuteistųjų teisės į sveikatos priežiūrą įgyvendinimas, bei neadekvati socialinė integracija jiems išėjus į laisvę. Nuteistųjų teisių užtikrinimą 2005 metais stabdė ir nepriklausomos institucijos, kuri galėtų vykdyti reguliarius vizitus be išankstinio pranešimo į laisvės atėmimo vietas, nebuvimas.

Nuteistųjų laikymo sąlygos

2005 metais Lietuva pralaimėjo bylą Europos žmogaus teisių teisme (EŽTT) dėl laisvės atėmimo vietose esančių asmenų laikymo sąlygų. Teismas pripažino, kad ypatingai mažas gyvenamasis plotas (1,5 m²), antisaniatarinės sąlygos, taip pat nepakankamas laikas skiriamas pasivaikščioti kieme (viena valanda per dieną), bei nepakankamas maitinimas, pažeidė konvencijos 3 straipsnį, draudžiantį asmenį kankinti, žiauriai ar nežmoniškai su juo elgtis, ar žeminti jo orumą¹³⁸.

Nepaisant fakto, kad EŽTT sprendimas liečia 1997–1999 metus ir pastaruoju metu imtasi priemonių situaciją pagerinti¹³⁹, asmenų laikymo sąlygų laisvės atėmimo vietose problema liko neišspręsta. Pavyzdžiui, Šiaulių tardymo izoliatoriuje laikomų asmenų skai-

čius trečdaliu viršijo leidžiamą¹⁴⁰. Be to, čia asmenys už prasižengimus buvo uždaromi į „guminę“ kamerą be langų ir baldų, kuri tėra 4 kvadratinų metrų plotu. Kalinių teigimu, kameroje jie buvo laikomi surakinti antrankiais. Tokios kameros buvo panaikintos Lukiškių tardymo izoliatoriuje-kalėjime bei Kauno nepilnamečių tardymo izoliatoriuje-pataisos namuose dar 2004 metais, kai to pareikalavo Europos komitetas prieš kankinimą ir kitokį žiaurų, nežmonišką ar žeminantį elgesį ir baudimą (CPT). Todėl Kalėjimų departamentas turėtų užtikrinti, kad šios kameros neliktų ir Šiaulių tardymo izoliatoriuje¹⁴¹.

Nors 2005 metais Lietuva pralaimėjo ne vieną bylą EŽTT dėl laisvės atėmimo vietose esančių asmenų susirašinėjimo slaptumo pažeidimų, ši problema nebuvo išspręsta¹⁴². Užfiksuota atveju, kai laisvės atėmimo vietos administracija cenzūravo kalinamųjų skundus, prašymus, pasiūlymus įvairioms institucijoms motyvuodama tuo, kad stengiasi kalinamųjų problemas išspręsti vietoje. Buvo teigiama, kad taip taupomos valstybės lėšos. Tokie veiksmai šiurkščiai pažeidžia Lietuvos Respublikos įstatymus bei *Europos žmogaus teisių konvenciją* (EŽTK), todėl Kalėjimų departamentas privalo nedelsiant imtis reikiamų priemonių, kad būtų užtikrintas nuteistųjų susirašinėjimo slaptumas¹⁴³.

Nerimą kelia tai, kad Lietuvos įkalinimo įstaigose gali būti neužtikrinama

nuteistųjų teisė į gyvybę ir Lietuvos teisminė praktika, nagrinėjant bylas dėl gyvybės netekimo įkalinimo įstaigose gali neatitikti EŽTT praktikos. 2005 metais Vyriausiasis administracinis teismas paskelbė nutarimą byloje, kurioje nuteistojo, nužudyto kitų nuteistųjų, tėvas norėjo prisiteisti žalą už tai, kad įkalinimo įstaiga negarantavo jo sūnaus saugumo, ir dėl to, kad nusikaltimo vykdytojai nebuvo išaiškinti. Vyriausiasis administracinis teismas konstatavo, kad įkalinimo įstaigos darbuotojai neatliko jokių veiksmų, kurie būtų nulėmę nuteistojo nužudymą. Teismo nuomone, kalinys buvo nužudytas ne dėl neteisėtos kolonijos darbuotojų veiklos, o dėl nenustatytų nusikaltėlių kaltės.

Šis sprendimas kelia abejonių, nes EŽTK numato pozityvius valstybės įsipareigojimus – institucijos ar pareigūnai, kurių globoje atsiduria asmuo, tampa už jį atsakingi ir privalo ne tik susilaikyti nuo veiksmų, kurie galėtų pažeisti jo teises, bet ir imtis efektyvių priemonių, kad jas užtikrintų¹⁴⁴. Šiuo atveju įkalinimo įstaigos darbuotojai privalėjo užtikrinti žuvusiojo saugumą, juo labiau, kad buvo žinoma, kad prieš jį jau ne kartą buvo naudojamas kitų nuteistųjų smurtas.

Nerimą kelia ir tai, kad praėjus penkeriems metams po minėto asmens nužudymo, nusikaltimas dar nebuvo ištirtas, o žudikai nenustatyti. Turint omenyje EŽTT jurisprudenciją, vals-

tybės pareiga užtikrinti asmens teisę į gyvybę pagal EŽTK 2 straipsnį apima ir pareigą užtikrinti efektyvų nusikaltimo tyrimą, asmeniui praradus gyvybę dėl jėgos panaudojimo. Pagrindinis tokio tyrimo tikslas yra užtikrinti efektyvų įstatymų, ginančių teisę į gyvybę, taikymą bylose, susijusiose su valstybės atstovais ar institucijomis tam, kad būtų užtikrinta jų atsakomybė už mirtis, įvykusias jų atsakomybės ribose. EŽTT ne kartą nustatė EŽTK 2 straipsnio pažeidimą dėl to, kad valstybė nesugebėjo efektyviai išaiškinti panašių nusikaltimų¹⁴⁵.

Nuteistųjų teisės būtų efektyviau užtikrintos, jei Lietuvoje būtų sukurta reguliarių be išankstinio pranešimo vykdomų vizitų į laisvės atėmimo vietas sistema, kurią įgyvendintų nepriklausoma institucija. Tai padaryti Lietuvai jau ne kartą rekomendavo ir CPT savo ataskaitose¹⁴⁶.

Netinkama nuteistųjų sveikatos priežiūra ir socialinė integracija

2005 metais vis dar nebuvo užtikrinama tinkama sveikatos apsauga įkalinimo vietose. Praėjusiais metais pirmą kartą Lietuvos istorijoje nuteistasis padavė į teismą įkalinimo įstaigą, reikalaudamas žalos, padarytos jo sveikatai, atlyginimo. Įtariama, kad dėl gydytojų aplaidumo atlikdamas bausmę laisvės atėmimo įstaigoje nuteistasis tapo neįgalus¹⁴⁷.

2005 metais ŽIV plitimo kontrolė laisvės atėmimo vietose buvo vykdoma neefektyviai. Žinant, kad įkalinimo įstaigose ŽIV dažniausiai plito dėl intraveninių narkotikų vartojimo, ir norint išspręsti šią problemą, turėjo būti užtikrinama tinkama narkomanijos prevencija. Narkotikų kontrolės departamento duomenimis, apie 15% nuteistųjų vartoja narkotikus¹⁴⁸. Kalėjimų departamento atlikta apklausa parodė, kad beveik pusė narkotikus vartojančių nuteistųjų juos pradeda vartoti patekę į laisvės atėmimo vietas¹⁴⁹.

Tačiau, kaip ne kartą pažymėta žiniasklaidoje, 2005 metais daugelyje įkalinimo įstaigų nebuvo socialinės reabilitacijos centrų, tik kai kurių atskirų kalėjimų vadovų iniciatyva buvo steigiamos zonos be narkotikų, kuriose norintys atsisakyti narkotikų įkalinantieji buvo mokomi socialinių įgūdžių, ruošiami gyvenimui grįžus į laisvę¹⁵⁰. Vykdamas narkotikų prevencijos politiką įkalinimo įstaigose yra būtina įsteigti reabilitacijos centrus, kuriuose galėtų rinktis žalingų įpročių nusprendę atsisakyti nuteistieji.

Vangiai sprendžiamos problemos, susijusios su nuteistųjų, grįžusių iš įkalinimo įstaigų, socialine integracija. Maža to, 2005 metais, įsigaliojus *Nedarbo socialinio draudimo įstatymui*, asmenų, grįžusių iš įkalinimo įstaigų, integracija į visuomenę buvo apsunkinta. Pagal šį įstatymą jiems iškyla

problemų norint gauti Darbo biržos išmokas – norintiems gauti nedarbo išmoką, iki įsiregistravimo Darbo biržoje per paskutinius 3 metus būtina turėti ne mažesnę kaip 1,5 metų nedarbo draudimo stažą.

Siuntinių draudimas

2005 metais kaip efektyvi narkotikų platinimo įkalinimo įstaigose prevencijos priemonė buvo pristatomas siuntinių į šias įstaigas draudimas. Seimas priėmė *Bausmių vykdymo kodekso papildymo ir pakeitimo įstatymą*, kuris numato, kad nuo 2006 metų nuteistieji, atliekantys bausmę laisvės atėmimo vietoje, nebegaus pašto bei perduodamų siuntinių su maisto produktais, higienos reikmenimis ir kitomis buities prekėmis. Nuteistieji galės gauti tik drabužių ir avalynės siuntinį kartą per šešis mėnesius. Taip pat įstatymas numatė, kad nuteistiesiems kartą per mėnesį iš areštinės ar pataisos įstaigos lėšų galės būti išmokama iki 0,3 Minimalaus gyvenimo lygio (MGL) dydžio pašalpa¹⁵¹.

Spręsti apie šios priemonės veiksmingumą dar anksti, nors argumentai, kad tai sumažins narkotinių medžiagų patekimą ir naudojimą, neįtikina. Taip pat abejotina, ar įkalinimo įstaigos yra pasiruošusios pasiūlyti tinkamas alternatyvas šiam draudimui. Daugiausia abejonių kelia pašalpos skyrimo tvarka¹⁵². Kadangi gauti siuntinių nuteistieji nebegalės, šie pinigai skiriami įsi-

gyti būtiniausių buities reikmenų įkalinimo vietos parduotuvėse. Kadangi nuteistiesiems numatyta skirti iki 0,3 MGL dydžio išmoką per mėnesį, lieka neaišku, kokio dydžio ji iš tiesų bus, nes nurodomas tik dydis, kurio ji negali viršyti. Susidaro įspūdis, kad ji gali būti ir mažesnė, juo labiau, kad minimalios išmokos riba nėra nustatyta¹⁵³. Be to, numatyta tik galimybė, o ne prievolė skirti šias išmokas net ir nustatytus kriterijus atitinkantiems nuteistiesiems¹⁵⁴. Tenka konstatuoti, kad pašalpų skyrimo klausimas yra paliekamas pernelyg didelei įkalinimo įstaigų vadovų diskrecijai.

Taip pat nurodoma, kad įkalinimo įstaigos administracija gali skirti šias išmokas atsižvelgdama į nuteistiesiems piniginiams išmokoms mokėti įkalinimo įstaigai skirtas lėšas. Taigi klausimas, ar įkalinimo įstaigos tam turės pakankamai lėšų, išlieka atviras.

Abejonių kelia ir tai, kad nuteistiesiems išmokos nebus skiriamos, jeigu einamojo mėnesio pradžioje nuteistasis asmeninėje sąskaitoje turės 0,3 MGL ar didesnę pinigų sumą. Tai reiškia, kad bus tikrinamos nuteistųjų asmeninės sąskaitos ir žiūrima, kiek jose nuteistasis turi lėšų. Toks sąskaitų tikrinimas gali pažeisti kalinamųjų teisę į privatumą.

¹³⁸ Karalevičius prieš Lietuvą, Nr. 53254/99, 2005, balandžio 7 d.

¹³⁹ Pavyzdžiui, 2005 metais buvo suremontuota ir pagal ES reikalavimus įrengta Panevėžio laikinojo kalinimo įstaiga, kurioje buvo sumažintas leidžiamas laikyti suimtųjų skaičius, kiekvienam gyventojui skiriant ne mažiau 5 kvadratinį metrų plotą. Atnaujintoje areštinėje – gražiau ir erdviau. V. Petrauskienė, Lietuvos rytas, 2005 vasario 1 d.

Žiniasklaida pranešė, kad pagal šiuos reikalavimus buvo atnaujinti ir Kybartų pataisos namai. Nuteistiesiems pakvipo prabanga, Tomas Jaruševičius, Kauno diena, 2006 sausio 27 d.

¹⁴⁰ Buvo laikoma 617 asmenų, nors pagal normatyvus galima apgyvendinti tik 425. Seimo kontrolierius nustebino „guminės“ kameros, Delfi, 2006 balandžio 5 d.

¹⁴¹ Ten pat.

¹⁴² Karalevičius prieš Lietuvą, Nr. 53254/99, 2005 m. balandžio 7 d; Jankauskas prieš Lietuvą, Nr. 59304/00, 2005 m. vasario 24 d.

¹⁴³ Kardomojo kalinimo įstatymas nustato, jog įvairioms valstybės bei kompetentingoms tarptautinėms institucijoms adresuoti prašymai, pasiūlymai ir skundai necenzūruojami ir išsiunčiami per vieną darbo dieną nuo gavimo momento, taip pat EŽTK 8 str., saugo asmenų teisę į susirašinėjimo slaptumą.

¹⁴⁴ Paul ir Audrey Edwards prieš Jungtinę Karalystę, Nr. 46477/99, 2002 kovo 14 d.

¹⁴⁵ Ten pat.

¹⁴⁶ 2000 m. ir 2004 m. CPT ataskaitos apie Lietuvą, <http://www.cpt.coe.int/en/states/ltu.htm>.

¹⁴⁷ Nuteistasis iš pataisos namų reikalauja 6 milijonų, Jurgita Žurauskaitė, Kauno diena, 2006 kovo 21 d.

¹⁴⁸ Beveik pusė nuteistųjų narkotikus pradeda vartoti įkalinimo įstaigose, ELTA, 2005 rugsėjo 26 d.

¹⁴⁹ Ten pat .

¹⁵⁰ R. Remeika: Lietuvos kalėjimai – tiksinti infekcijų bomba, BNS, 2005 liepos 14 d.

¹⁵¹ 173/7 str.

¹⁵² Piniginių išmokų arešto, terminuoto laisvės atėmimo ir laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmes atliekantiems nuteistiesiems skyrimo ir mokėjimo taisyklės, 2005 m. gruodžio 23 d. įsakymas Nr. 4/07-260.

¹⁵³ Taisyklių 2.1. punkte tėra parašyta, kad „arešto bausmę atliekantiems ir lengvajai bei paprastajai grupei priskirtiems laisvės atėmimo bausmes atliekantiems nuteistiesiems, kuriems per mėnesį, už kurį skiriamos piniginės išmokos, nebuvo skirtos drausminės nuobaudos, gali būti skiriamos iki 0,3 MGL dydžio išmokos“. Analogiškai taisyklių 2.2. punkte teigiama, kad „drausmės grupei priskirtiems, taip pat laikomiems kamerų tipo patalpose nuteistiesiems, kuriems per mėnesį, už kurį skiriamos piniginės išmokos, nebuvo skirtos drausminės nuobaudos, gali būti skiriamos iki 0,2 MGL dydžio išmokos“.

¹⁵⁴ Galimybė gauti išmoką bus teikiama tiems, kurie neatsisakys administracijos pasiūlyto apmokamo darbo ir tiems, kurie tą mėnesį, už kurį skiriama išmoka, nebus padarę šurkštus vidaus tvarkos taisyklių pažeidimo.

Nusikaltimų aukų teisės

Nors remiantis statistiniais duomenimis registruotų nusikaltimų aukų skaičius 2005 metais sumažėjo 1,8% (2004 m. – 61467, o 2005 – 60337 registruoti nukentėję asmenys¹⁵⁵), 2005 metais atliktas viktimologinis tyrimas parodė priešingas tendencijas – 18,6% respondentų pareiškė, kad nukentėjo nuo nusikalstamos veikos. 2004 metais asmenų, kurie nurodė tapę nusikalstamų veikų aukomis, buvo 15,8%.¹⁵⁶

Viena iš pagrindinių problemų nusikaltimų aukų teisių srityje liko pagalbos ir paramos deklaratyvumas, ypačingai garantuojant valstybinę teisinę pagalbą ir žalos kompensavimą smurtinių nusikaltimų atvejais. Kaip ir anksčiau, teisėsaugos institucijos vengia pradėti ikiteisminius tyrimus pagal nukentėjusiųjų asmenų pareiškimus, neįgyvendinama nusikaltimų aukų teisė žinoti apie įtariamojo ar nuteistojo paleidimą iš įkalinimo įstaigos.

Žalos kompensavimo smurtinių nusikaltimų aukoms deklaratyvumas

2005 metų liepą įsigaliojo įstatymas, pagal kurį smurtinių nusikaltimų aukoms turi būti mokamos neturtinės bei turtinės žalos kompensacijos¹⁵⁷. Tačiau per 2005 metus nė vienas asmuo negavo kompensacijos iš šio fondo, nors jame buvo sukaupta apie

0,5 mln. litų¹⁵⁸. Tuo tarpu statistiniai duomenys rodo, kad sunkių ir itin sunkių nusikaltimų Lietuvoje daugėja, 2005 metais registruotos 226 sunkių sveikatos sutrikdymų, 2616 – nesunkių sveikatos sutrikdymų, 227 – išžagintųjų aukos.

Situacijos analizė parodė, kad nei patys žmonės, nei teisėsaugos institucijos nežino apie kompensacijų galimybę, nes nebuvo imtasi tinkamų informacijos sklaidos priemonių. Pavyzdžiui, neparengti informaciniai lankstinukai, tepasirodė kelios publikacijos spaudoje ir internete. Be to, apskričių ar rajonų centruose nėra atitinkamų padalinių, kurie galėtų asmenį konsultuoti, padėti užpildyti reikiamus dokumentus ir suteikti kitą informaciją, todėl norintis gauti kompensaciją asmuo privalo vykti į Vilnių. Tenka konstatuoti, kad 2005 metais smurtinių nusikaltimų aukoms buvo sukurta tik formali galimybė gauti kompensacijas, tačiau praktikoje ši galimybė lieka neįgyvendinta.

Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos deklaratyvumas

Nusikaltimų aukų situacija, teikiant joms teisinę pagalbą, išlieka probleminė. Nors 2005 metais įsigaliojęs *Valstybės garantuojamos pagalbos įstatymas* numato, kad nusikaltimų aukoms nemokamai teikiama tiek pirminė, tiek antrinė teisinė pagalba, praktikoje asmenys retai sulaukia tinkamos ir ko-

kybiškos teisinės pagalbos. Būta atvejų, kai po įstatymo įsigaliojimo atskiruose rajonuose teisinė pagalba nebuvo teikiama net kelis mėnesius, nurodant, kad nėra kam jos teikti, ar nėra tam lėšų. Užfiksuoti atvejai, kai nurodoma, jog nusikaltimų aukoms nemo-kama yra tik pirminė teisinė pagalba.

Būtina organizuoti efektyvias informacines kampanijas, kurių metu asmenys būtų supažindinti su įstatymų naujovėmis, galimybėmis realizuoti savo teises pasinaudojus teisine pagalba. Taip pat reikia užtikrinti naujai įdiegtų priemonių – žalos kompensavimo ir valstybės garantuojamos teisinės pagalbos – stebėseną, efektyvios praktikos formavimą ir skleidimą.

Aukos teisė į informaciją

Šiuo metu galiojantys teisės aktai nenumato pareigos informuoti nusikaltimo auką nei apie įtariamą ar nuteistojo paleidimą iš įkalinimo įstaigos, nei apie bausmės termino sutrumpinimą, nors tai tiesiogiai susiję su asmens saugumu. 2005 metais buvo parengti *Baudžiamojo proceso* ir *Bausmių vykdymo kodeksų* bei *Kardomojo kalinimo įstatymo* pakeitimo ir papildymo projektai ir pateikti Seimui. Juose numatoma pareigūnų pareiga informuoti nukentėjusį apie įtariamą suėmimą bei išsiaiškinti, ar nukentėjusysis pageidauja būti informuojamas apie šio asmens paleidimą iš įkalinimo įstaigos. Delsimas šias pataisas priimti yra nepateisinamas¹⁵⁹.

Atsisakymai atlikti ikiteisminius tyrimus

Jau ne kartą buvo akcentuota, kad pradėjus tyrimus nusikaltimų aukos dažnai nepripažįstamos nukentėjusiais asmenimis ir negali pasinaudoti *Baudžiamojo proceso kodekso* suteikiamomis procesinėmis teisėmis¹⁶⁰. Tęstinė ŽTSI stebėseną taip pat rodo, kad ir pripažinę pareiškėjus nukentėjusiais asmenimis, teisėsaugos pareigūnai itin dažnai ikiteisminius tyrimus nutraukia. Pavyzdžiui, iš 82% asmenų, kurie dėl vagysčių iš transporto priemonių buvo pripažinti nukentėjusiais, net 66% nurodė, kad ikiteisminis tyrimas buvo nutrauktas, o 7% – kad jis nebuvo pradėtas¹⁶¹.

Galima konstatuoti, kad teisėsaugos institucijos, siekdamos gerinti savo nusikaltimų išaiškinamumo rodiklius, sukuria antrinę viktimizaciją, t.y. auka be tiesioginių nuostolių praranda galimybę teisinėmis priemonėmis spręsti iškilusią problemą. Dėl šios priežasties reikėtų nedelsiant keisti ydingą teisėsaugos institucijų praktiką „naudotis“ nusikaltimo auka tik kaip informacijos šaltiniu, o pačiam nukentėjusiam asmeniui suteikti tik nusikalstamos veikos registravimo „paslaugą“.

¹⁵⁵ Informatikos ir ryšių departamento prie VRM statistinė ataskaita – Duomenys apie asmenis, nukentėjusius nuo nusikalstamų veikų Lietuvos Respublikoje 2004–2005 m. (Forma 50-SAV).

¹⁵⁶ Uscila R., Kiškis A. Nusikalstamumo prevencijos Lietuvoje centro 2005 metų viktimologinis tyrimas „Lietuvos gyventojų faktinė nusikalstamų veikų patirtis“, Teisės problemos, Vilnius, 2005/4.

¹⁵⁷ Smurtiniais nusikaltimais padarytos žalos kompensavimo įstatymas, 2005 m. birželio 30 d., Nr. X-296.

¹⁵⁸ Nusikaltimų aukos vangiai kreipiasi kompensacijų, Lietuvos žinios, 2005 gruodžio 14 d.

¹⁵⁹ <http://www.teisingumas.lt/portal/start.asp?act=news&Tema=1&Str=15156>.

¹⁶⁰ Daugiau žr. <http://www.hrmi.lt/project.php?strid=1191&id=2054>.

¹⁶¹ Uscila R., Kiškis A. Nusikalstamumo prevencijos Lietuvoje centro 2005 metų viktimologinis tyrimas „Lietuvos gyventojų faktinė nusikalstamų veikų patirtis“, Teisės problemos, Vilnius, 2005/4.

Psichikos ligonių teisės

Lietuvos psichikos sveikatos priežiūra remiasi didelių uždarų psichikos sveikatos priežiūros institucijų sistema. Psichiatriinės ligoninės ir psichoneurologiniai pensionatai atstovauja paternalizmo ir socialinės atskirties tradicijai bei prieštarauja moderniai sveikatos ir socialinei politikai, kuri remiasi individo autonomijos principu, galių suteikimu bei teise gyventi mažiausiai ribojančioje aplinkoje. Tarptautinė patirtis patvirtino, kad stacionarios globos institucijos yra vienareikšmiškai žalingos, neadekvačiai brangios ir tik labai nedidelė dalis jose izoliuotų asmenų yra iš tiesų nepajėgūs gyventi visuomenėje¹⁶².

Oficialiai teigiama, kad nuo 1998 metų pagrindinė Lietuvos socialinių paslaugų politikos kryptis yra paslaugų decentralizavimas ir nestacionarių paslaugų vystymas. Tačiau tik per vienerius metus tradicinių psichoneurologinių pensionatų finansavimui Vyriausybė skiria kelis kartus daugiau lėšų, negu per 6 metus skyrė modernių alternatyvų plėtrai¹⁶³. Šios investicijos neišsprendžia žmogaus teisių problemų nei psichiatriinėse ligoninėse, nei psichoneurologiniuose pensionatuose.

Pažeidimai psichiatriinėse ligoninėse

2005 metais psichikos ligoniai ir toliau buvo gydomi ne bendrojo pobūdžio,

bet specializuotose psichiatrijos ligoninėse. Didelių izoliuotų psichiatrijos ligoninių sistema sudaro prielaidas įvairiems žmogaus teisių pažeidimams ir gilina pacientų socialinę atskirtį bei stigmatizavimą.

Žmogaus teises ir laisves psichiatrijos ligoninėje apsprendžia jam skirtas režimas, kuris parenkamas atsižvelgiant į psichikos būklę, tačiau nepriklausomai nuo paskirto režimo neretai pažeidžiamos pacientų teisės į privataus gyvenimo gerbimą, nepagrįstai ribojamas disponavimas nuosavybe ir judėjimo laisvė, pacientai negauna pakankamai informacijos apie jų ligą, gydymo būdus ir perspektyvas. Gauta nusiskundimų, kad pažeidžiamas pacientų fizinis integralumas.

Psichiatrijos ligoninėse pacientų teisė į privataus gyvenimo gerbimą yra ženkliai ribojama, o ūmių būklių skyriuose šia teise praktiškai neįmanoma pasinaudoti. Pacientams nesudaromos galimybės privačiai atlikti higienos procedūrų (vis dar gajį neuždaromų durų ar jų nebuvimo praktika), naudotis telefonu (taksofonų aplinka nepritaikyta privatiems pokalbiams), nesilaikoma pacientų skaičiaus palatose reikalavimų (pastebėti atvejai, kai vienoje palatoje buvo gydoma daugiau nei dešimt pacientų). Ši teisė taip pat pažeidžiama nesilaikant paciento asmens duomenų apsaugos reikalavimų. Pavyzdžiui, paciento būklė apta-

rinėjama bendroje palatoje, stebint ir girdint kitiems pacientams.

Teisė į nuosavybę nepagrįstai ribojama neleidžiant turėti tokių asmeninių daiktų, kurie nekelia pavojaus pacientui. Varžoma galimybė naudotis leidžiamais turėti asmeniniais daiktais. Paprastai nėra pacientų naudojamų daiktų apsaugos bei apskaitos mechanizmo.

Paciento teisės į informaciją įgyvendinimas priklauso nuo gydytojo geranoriškumo ir pagarbos pacientui lygio. Psichikos paciento informavimas apie jo ligą, prognozes, siūlomus gydymo būdus bei galimas alternatyvas bei kuo didesnis paciento įtraukimas į sprendimų priėmimą nėra įprasta praktika, tai greičiau atskiri atvejai. Pacientai taip pat neiformuojami apie galimybes laisvai judėti po ligoninės teritoriją ir už jos ribų tais atvejais, kai ligonio būklė tai leidžia. Tokiu būdu pažeidžiama judėjimo laisvė. Mažiausiai varžančios aplinkos principas reikalauja, kad judėjimo, disponavimo nuosavybe ir kiti apribojimai būtų taikomi tik tiek, kiek tai būtina atsižvelgus į paciento būklę.

2005 metais gauta informacijos, kad kai kuriuose ligoninėse neužtikrinamas pacientų fizinis integralumas. Skundžiamasi dėl smurto iš kitų pacientų ir personalo pusės, dėl taikomų

bausmių, prievartos naudojimo girdant/leidžiant medikamentus.

Pažeidimai psichoneurologiniuose pensionatuose

Psichoneurologiniuose pensionatuose teisė į informaciją yra nuolat pažeidžiama – gyventojų gaunamas informacijos kiekis dažnai priklauso nuo atskirų darbuotojų žinių apie gyventojų teises ir geranoriškumo. Į gyventojų klausimus paprastai atsakoma, tačiau apsiribojama minimalia informacija. Vidiniai skundų nagrinėjimo mechanizmai neužtikrina teisės pateikti skundus ir gauti į juos atsakymą.

Pensionatų gyventojų teisė į privataus gyvenimo neliečiamumą ir 2005 metais buvo pažeidžiama iš esmės – visas jų gyvenimas yra viešas, nuolat stebimas personalo ir kitų gyventojų. Jie retai turi galimybę pabūti vieni. Paradoksalu, bet žmonės, patiriantys psichologinių sunkumų dėl nuolatinio buvimo viešumoje, patys prašosi patalpinami į izoliatorius. Pažeidžiama teisė užmegzti ir išlaikyti intymius santykius. Kadangi nėra aiškios pensionatų gyventojų intymių santykių politikos, padėtis pensionatuose skiriasi, priklausomai nuo darbuotojų bei administracijos nuostatų. Nėštumo nutraukimas yra privalomas – jei moteris nenori nutraukti nėštumo, naudojamos įvairios spaudimo ar apgaulės priemonės.

Pastebėti diskriminacijos atvejai: teikiamos privilegijos personalo mėgstamiems, klusniems gyventojams; gerinama buitis materialinės giminaičių paramos sąskaita; diskriminuojami sunkesni ligoniai (sunkiausi pacientai paprastai apgyvendinami prasčiausios būklės pensionato korpusuose; vieninteliame pensionate sunkiausių pacientų skyrius buvo pats moderniausias).

Neretai pasitaiko personalo netinkamo elgesio su gyventojais atvejų. Dažniausios tokio elgesio formos yra gyventojų prašymų ignoravimas (tiek sveikatos, tiek socialinių problemų), gyventojų judėjimo laisvės apribojimas kaip bausmės už personalo nuomone netinkamą elgesį (uždarymas į izoliatorius; judėjimo už pensionato teritorijos ribojimas), prievartos panaudojimas (skundžiamasi dėl psichologinės, fizinės bei seksualinės prievartos), sprendimų priėmimas gyventojų asmeninio gyvenimo klausimais (invazinė kontracepcija, nėštumų nutraukimas).

Teisė į darbą ir adekvatų užmokestį taip pat buvo retai realizuojama. Neieškoma galimybių įdarbinti norinčių dirbti pensionatų gyventojų, su dirbančiais dažnai nesudaromos darbo sutartys, nėra mechanizmo, kaip apsaugoti gyventojus nuo išnaudojimo¹⁶⁴.

Delsimas patvirtinti Psichikos sveikatos strategiją

2005 metais buvo paruošta, tačiau nepatvirtinta *2005–2010 metų Psichikos sveikatos strategija*¹⁶⁵, kuri numatė veikiančios institucinės psichikos sveikatos priežiūros sistemos reorganizavimą. Strategija rekomenduoja diegti specializuotas bendruomenines paslaugas, prieinamas 24 valandas per parą ir užtikrinančias žmonių, kenčiančių nuo psichikos sutrikimų, priežiūrą, siūlyti paslaugas ten, kur žmonės gyvena ir dirba, bei sukurti reabilitacijos paslaugas, kurios padėtų optimizuoti psichikos neįgaliųjų įtraukimą į visuomenę. Ši strategija turi būti kuo skubiau priimta ir imtasi priemonių ją įgyvendinti.

Norint ją įgyvendinti, būtina keisti tiek teisinę bazę, tiek psichikos sveikatos sistemos finansavimo tvarką. Pirmiausia, įstatymų ir kitais teisės aktais turi būti aiškiai reglamentuota bendruomeninių psichikos sveikatos priežiūros bei socialinių paslaugų teikimo tvarka ir numatytas finansavimas. Galimas būdas pakeisti esamą finansavimo tvarką ir tuo pačiu paskatinti savivaldybes vystyti bendruomeninių paslaugų tinklą – sukurti psichikos sutrikimą turinčio paciento krepšelį. Įstatymu turėtų būti įtvirtinta paciento pasirinkimo galimybė – gauti paslaugas stacionarioje įstaigoje arba bendruomenėje ir tuo pačiu „nusinešti“ į pasirinktą įstaigą savo krepšelį. Tai su-

formuotų konkurencinę aplinką ir galėtų paskatinti savivaldybes kurti patrauklią alternatyvią bendruomeninę paslaugų struktūrą, užuot atidavus paciento krepšelį stacionariai įstaigai.

Neveiksnių asmenų teisių pažeidimai

Neveiksnių asmenų teisių užtikrinimas 2005 metais išliko problemiška sritis – vyrauja praktika priimti sprendimą dėl neveiksnaus asmens priverstinio gydymo (ar priverstinio gydymo pratęsimo) teismo posėdyje jam nedalyvaujant. Nepaisant to, kad tokia galimybė įstatyme numatyta kaip išimtis, šiuo metu tai tapo visuotinai taikoma taisykle. Tai akivaizdžiai pažeidžia neveiksnaus asmens teises – tiek į teisingą teismą, tiek į teisę gauti tinkamą gydymą. Kita terpė žmogaus teisių pažeidimams – neveiksnus pacientas neturi teisės inicijuoti savo globėjo pakeitimo, skūstis globėjo netinkamai vykdoma priežiūra, ar apskritai kreiptis į teismą ir taip ginti savo teises.

Lietuvoje, skirtingai nei daugelyje Vakarų Europos valstybių, nėra įtvirtintas riboto veiksnio institutas. Lietuvoje ribotas civilinis veiksnumas gali būti pripažintas tik tiems, kurie piktnaudžiauja alkoholiniais gėrimais, narkotikais, narkotinėmis ar toksinėmis medžiagomis. Taigi kalbant apie sergančiuosius psichine liga ar turinčius proto negalią, neatsižvelgiama į asmens sugebėjimus tvarkytis kasdieniame gyvenime, dirbti.

Tokiam žmogui atimamos visos teisės, neatsižvelgiant į tai, kad jis sugeba savimi pasirūpinti.

¹⁶² Tobis D. Moving from Residential Institutions to Community-Based Social Services in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union. 2000, The World Bank.

¹⁶³ PSO: Lietuvos psichikos sveikatos strategija – pavyzdinė, BNS, 2005, rugsėjo 28 d.

¹⁶⁴ Daugiau apie padėtį psichiatrinėse ligoninėse ir psichoneurologinėse pensionatuose žr. „Žmogaus teisių stebėseną uždaroje psichikos sveikatos priežiūroje ir globos institucijose“, ŽTISI, 2005.

¹⁶⁵ Dalis 2005–2010 m. Psichikos sveikatos strategijos projekto rengėjų tiesiogiai dalyvavo projekte Žmogaus teisių stebėseną uždaroje psichikos sveikatos priežiūroje bei globos institucijose, kuri įgyvendino ŽTISI inicijuota nevyriausybinių organizacijų koalicija – Globali iniciatyva psichiatrijoje, Lietuvos sutrikusio intelekto žmonių globos bendrija VILTIS, Vilniaus psichosocialinės reabilitacijos centras bei ŽTISI. Monitoringo metu surinkti duomenys bei išvados daugeliu atveju sutampa su strategijoje išdėstytais idėjomis.

Žm-07 Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje. Apžvalga. – Vilnius : Eugrimas, 2006. – 64 p.

ISSN 1822-4598

Apžvalgoje „Žmogaus teisių įgyvendinimas Lietuvoje 2005 metais“ glaustai pateikiamos aktualiausios žmogaus teisių problemos Lietuvoje, taip pat suformuoti pasiūlymai, rekomendacijos, padėsiančios jas spręsti. Nagrinėjama: teisė į privataus gyvenimo neliečiamumą, teisė į teisingą teismą, saviraiškos laisvė, diskriminacija, rasizmas, kitos nepakantumo formos, bei žmogaus teisės policijos veikloje. Atskirai nagrinėjama ir pažeidžiamų visuomenės grupių – moterų, vaikų, nusikaltimų aukų, nuteistųjų ir psichikos ligonių padėtis žmogaus teisių kontekste.

Šiuo leidiniu siekiama skatinti žmogaus teisių problematikos viešumą, atviras bei konstruktyvias diskusijas, valstybės institucijų atsakomybę užtikrinant žmogaus teisių apsaugą.

UDK 342.7(474.5)

ŽMOGAUS TEISIŲ
ĮGYVENDINIMAS LIETUVOJE
Apžvalga

Dailininkas *Algimantas Dapšys*
Dizainerė *Nijolė Juozapaitienė*

2006 05 02, 4,5 leid. apsk. 1.
Išleido leidykla „Eugrimas“, Kalvarijų g. 98-36, LT-08211 Vilnius
Tel./faks. (8~5) 273 39 55, info@eugrimas.lt
Puslapis internete: www.eugrimas.lt
Spausdino UAB „Sapnų sala“, Moniuškos g. 21, Vilnius